

Onderzoek naar vergroting van financieel inzicht via het onderwijs

Een analyse van de kerndoelen en eindtermen in het onderwijs voor
leerlingen van 8 tot 18 jaar.

1. Onderzoeksvraag

1.1 Onderzoeksvraag

Waar wordt in het Nederlandse onderwijssysteem voor 8 tot 18 jarigen aandacht besteed aan bewust omgaan met geld en waar komt dit onderwerp niet aan de orde?

1.2 Platform CentiQ

Op 10 november 2006 is het Platform CentiQ, Platform voor bewust omgaan met geld, officieel van start gegaan. In dit samenwerkingsverband participeren onder meer banken, verzekeraars, pensioeninstellingen, bemiddelaars in financiële diensten en producten, wetenschappers, consumentenorganisaties en ministeries. Het Platform heeft zich tot doel gesteld om het financiële inzicht van de Nederlandse consument te vergroten.

Financieel inzicht start bij ouders en het onderwijs. Door in het onderwijs aandacht te besteden aan (huishoud)financiën, de financiële situatie van leerlingen en toekomstige consumenten kan een bewustwordingsproces op gang gebracht worden¹. Onduidelijk is echter op welke plaatsen in het onderwijs aandacht wordt besteed aan vergroting van financieel inzicht². Kerndoelen en eindtermen voor primair onderwijs, speciaal onderwijs, voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs schenken wel aandacht aan financiën in het algemeen, maar de vraag is in hoeverre er in lesmaterialen aandacht aan vergroting van financieel inzicht wordt besteed³.

Onderzoek naar de wijze waarop en de mate waarin in het Nederlandse onderwijs en in methoden aandacht besteed wordt aan vergroting van financieel inzicht vormt de kern van deze aanvraag. Daarnaast zal nagegaan worden of de lesmaterialen die allerlei partijen (banken, verzekeraars, hypotheekverstrekkers en dergelijke) laten ontwikkelen en aanbieden aan het onderwijs hun doel bereiken.

Het onderzoek naar de plaats van vergroting van financieel inzicht in het onderwijs en de wijze waarop daaraan in lesmateriaal aandacht wordt besteed is uitgevoerd op verzoek van CentiQ. Voorliggende publicatie is aangeboden aan de projectgroep onderwijs van CentiQ.

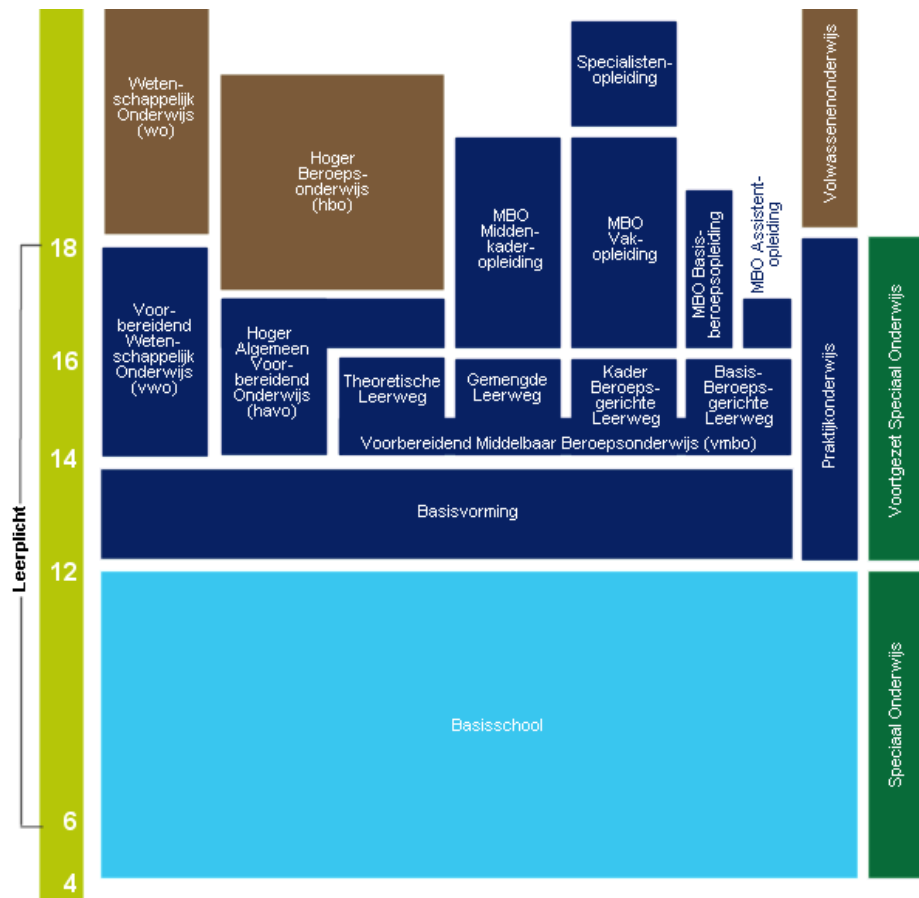
Voorliggende publicatie gaat in op de vraag waar in het Nederlandse onderwijs aan 8 tot 18 jarigen aandacht wordt besteed of moet worden besteed aan vergroting van financieel inzicht volgens de kerndoelen en eindtermen die (voor een deel) de inhoud van het onderwijs bepalen. De analyse van methoden en lesmateriaal, waarbij het gaat om de vraag, op welke manier er in de dagelijkse lespraktijk aandacht aan financieel inzicht wordt besteed blijft in de publicatie buiten beschouwing.

1.3 Onderzoeksopzet

Om antwoord te kunnen geven op de vraag of er in het onderwijs aandacht besteedt wordt aan de ontwikkeling van het financieel inzicht (bijvoorbeeld omgaan met zakgeld, budgetteren, sparen, schulden, kennis van financiële markten e.d.) heeft SLO gekozen voor de volgende onderzoeksopzet.

- Een globale inventarisatie van de kerndoelen en eindtermen in primair onderwijs, onderbouw voortgezet onderwijs, bovenbouw vmbo/mbo en profielen havo/vwo (zie hoofdstuk 3). Voor het mbo wordt, voor zover mogelijk, gebruik gemaakt van de diverse goedgekeurde kwalificatiedossiers. In deze dossiers zijn per opleiding uitgewerkte cq. gecontextualiseerde competenties geformuleerd.
 - Omdat de kerndoelen en de eindtermen de formele kaders vormen voor zowel het respectievelijke streef- of eindniveau van primair als voortgezet onderwijs vormen zij de intermediair tussen onderwijs en methoden- en informatieontwikkelaars.
 - De eerste inventarisatie levert een globaal beeld op van de bijdrage per vak/domein/profiel cq. programma in de diverse onderwijssoorten.
 - Voor het mbo worden de gecontextualiseerde competenties gescreend. Tevens worden de competenties rondom leren, loopbaan en burgerschap (waaronder specifieke eisen ten aanzien van rekenen/wiskunde) uit het brondocument van het gemeenschappelijk procesmanagement Competentiegericht beroepsonderwijs⁴ gescreend
- De globale kerndoelen, eindtermen en gecontextualiseerde competenties worden vervolgens gescreend op basis van een, mede door CentiQ, goedgekeurde begrippenlijst. De te ontwikkelen begrippenlijst is voor een deel gebaseerd op een, door het NIBUD, gebruikte begrippenlijst. Deze lijst wordt aangevuld met begrippen welke ontleend worden aan de eerder gescreende kerndoelen en eindtermen.
- De invoering van de nieuwe competentiegerichte kwalificatiestructuur in het mbo levert, gezien het globale karakter van de formele SHL competenties⁵ onvoldoende aanvullende informatie voor de begrippenlijst op.

2. Het Nederlandse onderwijssysteem

Schematische voorstelling Nederlands onderwijssysteem. (basisvorming is m.i. 2006 via de (wijziging in de) wet VO gewijzigd in 'Onderbouw')

2.1 Structuur van het onderwijssysteem en keuzemomenten

Het onderzoek naar vergroting van financieel inzicht door middel van het onderwijs vindt plaats in de leeftijdscategorie van 8 tot 18 jarigen. Dat houdt in dat het onderzoek zich uitstrekt tot de volgende onderwijssoorten:

- Primair onderwijs (basisschool)
- Voortgezet onderwijs:
 - Voorbereidende middelbaar beroepsonderwijs (vmbo),
 - Hoger algemeen vormend onderwijs (havo)
 - Voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (vwo)
- Middelbaar beroepsonderwijs
- Hoger onderwijs

In bovenstaande afbeelding is het Nederlandse onderwijssysteem schematisch weergegeven.

Van scholen wordt verwacht dat zij het onderwijs zo inrichten dat de opbrengsten voor alle leerlingen optimaal zijn. Kerndoelen, eindtermen, competentiegerichte kwalificatiestructuren, toetsen, wetenschappelijk onderzoek en peilingonderzoek worden als evaluatie- en controlemiddelen gebruikt om de kwaliteit van het onderwijs te waarborgen.

Kerndoelen (primair onderwijs, speciaal onderwijs, onderbouw voortgezet onderwijs) eindtermen (vmbo, havo, vwo) en kwalificatiestructuur (mbo) geven aan wat er ten minste geleerd moet worden.

2.2 Primair onderwijs (4 tot 12 jaar)

De meeste kinderen gaan op de leeftijd van vier jaar naar het primair onderwijs (de basisschool), hoewel de leerplicht geldt vanaf 5 jaar. In Nederland zijn er ongeveer 7000 scholen voor primair onderwijs. Het primair onderwijs kent een duur van acht jaar.

Voor het primair onderwijs zijn kerndoelen geformuleerd. Kerndoelen maken deel uit van de wettelijk vastgelegde kwaliteitseisen die aan het primair onderwijs worden gesteld. Kerndoelen beschrijven kwaliteiten van leerlingen op het gebied van kennis, inzicht en vaardigheden die de school bij haar onderwijsactiviteiten in elk geval als doelstelling moet hanteren.

2.3 Voortgezet onderwijs

Na het primair onderwijs stromen leerlingen op de leeftijd van gemiddeld 12 jaar door naar het voortgezet onderwijs.

In Nederland wordt na het primair onderwijs gekozen voor een vorm van voortgezet onderwijs. Voortgezet onderwijs wordt op verschillende niveaus aangeboden:

- vmbo (voortgezet middelbaar beroeps onderwijs, cursusduur vier jaar)
- havo (hoger algemeen voortgezet onderwijs, cursusduur vijf jaar)
- vwo (voorbereidend wetenschappelijk onderwijs, cursusduur zes jaar)

Veel scholen voor voortgezet onderwijs zijn zogenaamde scholengemeenschappen waarvan meerdere onderwijssoorten deel uitmaken en waarin leerlingen kunnen op- of afstromen van de ene onderwijssoort naar de andere.

2.3.1 Onderbouw (voorheen basisvorming) (12 tot 14 jaar)

De eerste twee jaar voortgezet onderwijs worden onderbouw genoemd. Alle leerlingen volgen deze onderbouw. Scholen kiezen zelf hoe ze leerlingen in de onderbouw groeperen, in homogene of heterogene groepen.

Kerndoelen bepalen voor tweederde deel de inhoud van de onderbouw. Kerndoelen zijn streefdoelen die aangeven wat een leerling ten minste moet leren. Scholen bepalen hoe deze leerstof wordt aangeboden.

Kerndoelen zijn door de overheid vastgesteld. (zie verder hoofdstuk 3). Daarnaast gelden er voor de onderbouw VO inhoudelijke eisen, zoals:

- de eis dat leerlingen na de onderbouw elke richting in het voortgezet onderwijs op kunnen gaan: na twee (vmbo) respectievelijk drie (havo/vwo) jaar moet het mogelijk zijn nog een keuze te maken uit alle sectoren of profielen
- de minimale onderwijstijd (1040 klokuren per jaar)

Na 2 jaar onderbouw stromen leerlingen door naar:

- vmbo
- havo
- vwo

2.3.2 Vmbo (14 tot 16 jaar)

Het vmbo is een schoolsoort die is ingevoerd in het schooljaar 1999-2000 ter vervanging van de vbo en mavo. Binnen het vmbo bestaan vier leerwegen:

- basisberoepsgerichte leerweg
- kaderberoepsgerichte leerweg
- gemengde leerweg
- theoretische leerweg

In het vmbo kiest de leerling voor een van deze leerwegen. Voor alle leerwegen geldt dat een leerling tevens een keuze maakt uit een van de vier sectoren:

- Techniek
- Zorg en welzijn
- Economie
- Landbouw

Door middel van de leerwegen is een niveaudifferentiatie in het vmbo aangebracht. Per leerweg is er sprake van een aanbod van algemeen vormende vakken en een beroepsgericht programma:

- Basis- en kaderberoepsgerichte leerweg: 4 avo-vakken en 1 beroepsgericht programma
- Gemengde leerweg: 5 avo-vakken en 1 (klein) beroepsgericht programma
- Theoretische leerweg: 6 avo vakken

Het vmbo kent ongeveer 23 verschillende beroepsgerichte programma's zoals bouwtechniek, elektrotechniek, techniek breed, verzorging, zorg en welzijn breed, handel en verkoop, horeca toerisme en voeding, enz.

2.3.2.1 Leerwerktrajecten

Met ingang van 1 augustus 2001 is het voor vmbo-scholen, in nauwe samenwerking met het mbo, mogelijk leerwerktrajecten⁶ aan te bieden. Leerwerktrajecten zijn praktische varianten van de basisberoepsgerichte leerweg. Leerwerktrajecten zijn bedoeld voor echte 'doeners', leerlingen die het beste vanuit de praktijk leren. Leerlingen in een leerwerktraject leren minimaal 10% en maximaal 40% van de onderwijstijd in de praktijk bij een leerbedrijf.

Het leerwerktraject is geen afgeronde beroepsopleiding: doel is dat leerlingen na het leerwerktraject verder leren voor een startkwalificatie via een opleiding op mbo niveau twee.

2.3.2.2 Assistentenopleidingen (AKA- en BKA)

Met ingang van december 2003⁷ is het in de bovenbouw van het vmbo mogelijk assistentenopleidingen aan te bieden. Dit zijn officieel mbo-opleidingen.

Kenmerkend voor deze opleidingen is dat leerlingen, voor het behalen van het diploma MBO-1 niet hoeven over te stappen van VO naar ROC. Zij krijgen de gelegenheid al binnen het VMBO een opstapkwalificatie op niveau 1 te halen. Voorwaarde is een samenwerkingsovereenkomst met het ROC, waarbinnen het programma-aanbod, de examinering en diplomering, de rechtsbescherming en de doorstroom na afronding van de assistentenopleiding worden geregeld.

Het ROC is binnen deze samenwerking niet verantwoordelijk voor het realiseren van het onderwijs (dat is de vmbo-school) maar wel voor het examen en de diplomering.

Er zijn twee varianten:

- AKA-opleidingen
- BKA-opleidingen

Arbeidsmarktenkwalificerende assistentopleiding (AKA)

De arbeidsmarktgekwalificeerde assistentopleiding is de officiële naam voor de "brede" assistentopleiding. In deze opleiding krijgt de leerling de mogelijkheid te ontdekken in welke sector hij werkzaam zou willen zijn. Het kwalificatieprofiel voor de assistentopleiding bestaat uit een gemeenschappelijk deel en vier uitstroomdifferentiaties: Economie, Zorg & Welzijn, Techniek en landbouw. Gedurende de opleiding kiest de leerling uit minstens één van deze uitstroomdifferentiaties. Het verwerven van meer algemene (arbeidsmarktgerichte) competenties evenals het verwerven van leer- en burgerschapscompetenties, bepalen voor een groot deel het kwalificatieprofiel.

Beroepskwalificerende assistentopleiding (BKA)

De beroepskwalificerende assistentopleiding richt zich op een beginnend beroepsbeoefenaar werkzaam in bedrijven en instellingen in de sectoren Economie, Zorg & Welzijn, Techniek en Landbouw. Het gaat om het uitvoeren van eenvoudige routinematige werkzaamheden onder toezicht van een ervaren collega. Deze beroepskwalificerende assistentopleiding wordt ook wel de "smalle" assistentopleiding genoemd.

Na het vmbo kiezen leerlingen op de leeftijd van gemiddeld 16 jaar voor het middelbaar beroepsonderwijs. Gediplomeerden van de theoretische leerweg van het vmbo kunnen ook doorstromen naar het havo.

Het vmbo-onderwijsaanbod is zowel voor de avo-vakken als het beroepsgerichte programma in eindtermen geformuleerd.

2.3.3 Havo/vwo (14 tot 17 resp. 18 jaar)

Na de onderbouw stromen havo en vwo leerlingen door naar het derde leerjaar, een soort tussenjaar waarvoor geen eindtermen of kerndoelen geformuleerd zijn. Na de derde klas start de bovenbouw havo en vwo.

De bovenbouw van havo en vwo is sinds 1998 vernieuwd tot de Tweede Fase. Doel van de Tweede Fase is leerlingen zelfstandiger te leren werken en studeren. In de Tweede Fase moeten leerlingen kiezen uit vier profielen met daaraan gekoppelde vakkenpakketten (zie hoofdstuk 3)

- Natuur en Techniek
- Natuur en Gezondheid
- Economie en Maatschappij
- Cultuur en Maatschappij

Deze profielen zijn ingesteld in het voorgezet onderwijs om jongeren beter voor te bereiden op hoger onderwijs. Het havo is bedoeld als voorbereiding op het hoger beroepsonderwijs. In de praktijk stromen havo-gediplomeerden ook door naar het vwo of het middelbaar beroepsonderwijs. Alleen vwo-gediplomeerden kunnen kiezen voor wetenschappelijk onderwijs. In de praktijk stromen vwo-gediplomeerden ook door naar het hoger beroepsonderwijs

Het onderwijsaanbod in havo en vwo is per vak in eindtermen geformuleerd.

2.3.4 Speciaal onderwijs (4 resp. 12 tot en met 16 jaar)

Voor kinderen die het reguliere onderwijs niet kunnen volgen vanwege leer- of gedragsproblemen, vanwege lichamelijke, zintuiglijke of verstandelijke handicaps of door gedragsstoornissen zijn er in Nederland drie vormen van speciaal onderwijs. Dit zijn het speciaal primair onderwijs (SBO) of het speciaal onderwijs (SO) en het voortgezet speciaal onderwijs (VSO). Het speciaal primair onderwijs valt onder het primair onderwijs en is daar verder uitgewerkt.

De scholen voor speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs zijn verdeeld in vier clusters:

- Cluster 1: scholen voor visueel gehandicapte kinderen en visueel gehandicapte kinderen met een meervoudige beperking.
- Cluster 2: scholen voor dove en slechthorende kinderen en kinderen met ernstige spraakmoeilijkheden, mogelijk in combinatie met een andere handicap.
- Cluster 3: scholen voor lichamelijk gehandicapte kinderen, zeer moeilijk lerende kinderen (ZMLK) en langdurig zieke kinderen met een lichamelijke handicap, of meervoudig gehandicapte kinderen die één van deze handicaps hebben.
- Cluster 4: scholen voor zeer moeilijk opvoedbare kinderen, langdurig zieke kinderen zonder een lichamelijke handicap en onderwijs aan kinderen in scholen die verbonden zijn aan pedologische instituten.

De scholen voor speciaal onderwijs vallen onder de WEC (Wet Expertisecentra). In het speciaal onderwijs zaten in het schooljaar 2006-2007 35.140 leerlingen en in het voortgezet speciaal onderwijs 23.910 leerlingen. (Bron: CBS).

Het onderwijsaanbod in het speciaal onderwijs is in kerndoelen en (voor zover het opleidt tot een diploma) eindtermen geformuleerd.

2.4 MBO (16 tot en met 18 resp. 20 jaar)

Met ingang van 31 oktober 1995 is de Wet Educatie en Beroepsonderwijs (WEB) van kracht geworden. De WEB regelt het beroepsonderwijs en volwasseneneducatie. Beide onderwijssoorten worden vanaf dat moment aangeboden door Regionale Opleidingscentra (ROC's). Het agrarisch beroepsonderwijs wordt aangeboden door Agrarische Opleidingscentra (AOC's).

Per 1 augustus 1997 is een landelijke kwalificatiestructuur van kracht voor vrijwel het gehele beroepsonderwijs (voor het agrarisch onderwijs is al sinds het begin van de negentiger jaren een vergelijkbare kwalificatiestructuur van kracht).

De kwalificatiestructuur onderscheidt vijf opleidingstypen op vier niveaus, te weten:

1. Niveau 1: assistentenopleidingen met een duur van een half tot één jaar (zie paragraaf 2.3.2.2)
2. Niveau 2: basisberoepsopleidingen met een duur van twee tot drie jaar (vanaf 2003/04 is de vooropleidingseis vaak diploma vmbo basisberoepsgerichte leerweg)
3. Niveau 3: vakopleidingen met een duur van twee tot vier jaar (vanaf 2003/04 is de vooropleidingseis diploma vmbo theoretische leerweg, gemengde leerweg, kaderberoepsgerichte leerweg of soms basisberoepsgerichte leerweg, danwel een overgangsbewijs van leerjaar 3 naar leerjaar 4 havo/vwo, of een diploma mbo: basisberoepsopleiding)

4. Niveau 4a: middenkaderopleidingen met een duur van drie tot vier jaar (vanaf 2003/04 is de vooropleidingseis diploma vmbo theoretische leerweg, gemengde leerweg of kaderberoepsgerichte leerweg, danwel een overgangsbewijs van 3 naar 4 havo/vwo, of een diploma mbo: basisberoepsopleiding)
5. Niveau 4b: specialistenopleidingen met een duur van één tot twee jaar (vanaf 2003/04 is de vooropleidingseis een diploma mbo: vakopleiding)

De mbo opleidingen zijn in twee varianten te volgen:

1. De BOL: beroepsopleidende leerweg. Deze leerweg kent een voltijd- en een deeltijdvariant. Bij de voltijdvariant ligt de omvang van de beroepspraktijkvorming (BPV = buitenschool leren cq. stage) tussen de 20 en 60 % van de totale opleidingsduur.
Bij de deeltijdvariant is de praktijkvorming niet van toepassing.
In de BOL volgen leerlingen dagonderwijs en lopen ze stage.
2. De BBL: beroepsbegeleidende leerweg. Bij deze leerweg is het percentage beroepspraktijkvorming (BPV) meer dan 60% van de totale opleidingsduur. De Voor deze leerweg staat toelating alleen open voor degenen voor wie de volledige leerplicht is geëindigd en minimaal 16 jaar is.
In de BBL combineren leerlingen werken en leren.

Mbo-gediplomeerden kunnen doorstromen naar het hoger beroepsonderwijs.

Het onderwijsaanbod in het mbo is (tot 2008) in eindtermen geformuleerd. De eindtermen zijn de bouwstenen voor een kwalificatie. Iedere kwalificatie bestaat uit een aantal deelkwalificaties.

Alle kwalificaties vormen gezamenlijk de kwalificatiestructuur beroepsonderwijs (KSB). Omdat er tot voor kort veel verschillende kwalificaties waren (ongeveer 700) is deze structuur aangepast: een competentiegerichte kwalificatiestructuur. In de nieuwe kwalificatiestructuur is het aantal kwalificaties teruggebracht tot ongeveer 280 en zijn kwalificaties op een andere manier (competentiegericht) beschreven. In een kwalificatieprofiel worden de competenties beschreven, waarover degene die de opleiding voltooid, dient te beschikken om in beroeps-, leer- en maatschappelijke situaties op adequate wijze te kunnen handelen. Per opleiding wordt een kwalificatiedossier opgesteld.

Naast specifieke beroepskwalificaties krijgen leerlingen in het mbo leer- loopbaan en burgerschapcompetenties aangeboden.

Voor de analyse wordt zoveel mogelijk uitgegaan van de kwalificatiedossiers, die echter nog lang niet allemaal beschikbaar zijn. Daarnaast wordt het brondocument leer- loopbaan en burgerschapscompetenties in de analyse betrokken.

2.5 Hoger onderwijs (17 jaar en ouder)

Het hoger onderwijs omvat het hoger beroepsonderwijs (hbo) en het wetenschappelijk onderwijs (wo). Dit wordt verzorgd door respectievelijk hogescholen en universiteiten. De overheid bepaalt slechts een raamwerk voor het onderwijs, waarbinnen de instellingen moeten opereren. De uitwerking van het onderwijs in de onderwijs- en examenregeling is de verantwoordelijkheid van het bestuur van de instelling. In de onderwijs- en examenregeling wordt voor elke aan de instelling verbonden opleiding o.a. vastgelegd het onderwijsprogramma, de afstudeerrichtingen en de inhoud en de inrichting van de verschillende examens.

2.5.1 Hoger beroepsonderwijs

Hogescholen verzorgen de theoretische en praktische voorbereiding die nodig is om beroepen uit te oefenen waarvoor een hbo-opleiding vereist is of nuttig kan zijn. Een vwo-diploma, een havo-diploma of een niveau 4 mbo-diploma geeft toegang tot hbo. Een hogeschool kan eisen dat de student op de middelbare school een bepaald vakkenpakket heeft gevolgd.

Afgestudeerden komen terecht op verschillende terreinen, zoals op het middenniveau en hoger niveau in het bedrijfsleven, de maatschappelijke dienstverlening, de gezondheidszorg en de overheidssector.

2.5.2 Wetenschappelijk onderwijs

Karakteristiek voor het wetenschappelijk onderwijs is de koppeling tussen wetenschappelijk onderzoek en onderwijs. Het onderwijs is gericht op academische vorming, op de zelfstandige beoefening van de wetenschap of de beroepsmatige toepassing van wetenschappelijke kennis. Het gaat daarbij om het zoeken naar een beter begrip van de verschijnselen in de verschillende vakgebieden en het genereren van nieuwe kennis.

Het hoger onderwijs is in dit onderzoek buiten beschouwing gelaten.

2.6 Numerieke gegevens

Aantallen instellingen en leerlingen in het reguliere onderwijs

Regulier onderwijs: instellingen en leerlingen							
Onderwerpen	Instellingsgrootte	Totaal instellingsgrootte					
	Perioden	Reguliere onderwijsinstellingen			Ingeschreven leerlingen/studenten		
		2003/04	2004/05	2005/06	2003/04	2004/05	2005/06
Onderwijssoort	Absoluut						
Primair onderwijs	7007	6986	6970	1547730	1549140	1549460	
Speciaal primair onderwijs	348	328	326	51500	50090	48320	
Speciale scholen	324	324	323	54050	55740	59050	
Voortgezet onderwijs	679	668	666	924780	934760	940450	
MBO	72	70	72	478780	474270	481650	
HBO	58	54	52	335710	152360	119190	
Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen 2007-05-11							

Aantal leerlingen in het (voltijd) voortgezet onderwijs

Aantal leerlingen in het voltijd voortgezet onderwijs						
Onderwerpen	Totaal leerlingen					
Geslacht	Totaal mannen en vrouwen		Mannen		Vrouwen	
Perioden	2004/05	2005/06	2004/05	2005/06	2004/05	2005/06
Schoolsoorten	Absoluut					
Totaal voortgezet onderwijs	934760	940450	472050	474370	462710	466090
Gemeenschappelijk leerjaren 1-2	400160	392690	203340	199350	196810	193340
Gemeenschappelijke leerjaar 3	6700	6480	3100	2930	3600	3550
Vwo 3	39420	41070	18330	18860	21100	22210
Vwo 4-5-6	103140	108690	48170	50740	54970	57960
Havo 3	38470	39550	18930	19510	19540	20040
Havo 4-5	94090	97890	45530	47810	48560	50080
Vmbo/vbo/mavo/lwoo 3-4	226350	226790	118720	118860	107630	107930
Praktijkonderwijs	26440	27300	15940	16310	10500	10990
Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen 2007-05-11						

Aantal leerlingen en geslaagden onderbouw en bovenbouw vmbo (per vmbo-sector)

Aantal leerlingen in voltijd voortgezet onderwijs (inclusief vmbo)						
		Onderwerpen	Totaal leerlingen	Leerlingen per		Totaal geslaagden
				Leerjaar 3	Leerjaar 4	
Schoolsoorten	Geslacht	Perioden	absoluut			
Totaal voortgezet onderwijs	mannen en vrouwen	2003/2004	924780	201490	201430	164320
		2004/2005	934760	206880	202380	162380
		2005/2006	940450	209350	208710	-
Gemeenschappelijk leerjaar 1 en 2 (incl. havo/vwo, pr. ow)	mannen en vrouwen	2003/2004	401230			
		2004/2005	400160			
		2005/2006	392690			
Vmbo/vbo/mavo/lwoo 3 en 4	mannen en vrouwen	2003/2004	228110	115730	111830	96850
		2004/2005	226350	116630	109240	92960
		2005/2006	226790	116450	110340	.
Vmbo theoretische leerweg 3 en 4	mannen en vrouwen	2003/2004	78800	36660	42140	39010
		2004/2005	77800	36660	41140	37520
		2005/2006	78490	36750	41740	.
Leerlingen aantal per vmbo-sector						
Vmbo/lwoo Techniek 3 en 4	mannen en vrouwen	2003/2004	43730	23070	20660	17770
		2004/2005	41740	22170	19570	16960
		2005/2006	41500	22560	18940	.
Vmbo/lwoo landbouw 3 en 4	mannen en vrouwen	2003/2004	17080	8730	8350	7820
		2004/2005	17840	9620	8210	7190
		2005/2006	18310	9570	8740	.
Vmbo/lwoo economie 3 en 4	mannen en vrouwen	2003/2004	43740	23820	19920	17670
		2004/2005	42520	23040	19480	16960
		2005/2006	41010	22350	18660	.
Vmbo/lwoo zorg en welzijn 3 en 4	mannen en vrouwen	2003/2004	42480	22900	19570	17760
		2004/2005	44130	24220	19910	17880
		2005/2006	45410	24190	21220	.
Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen 2007-05-29						

Met de invoering van het vmbo zijn vier leerwegen, onderwijsprogramma's met een voorgeschreven aantal vakken en een relatief vaststaand examenpakket geïntroduceerd. De leerwegen:

- theoretische leerweg (tl)
- gemengde leerweg (gl)
- kaderberoepsgerichte leerweg (kl)
- basisberoepsgerichte leerweg (bl)

onderverdeeld naar:

- algemeen
- leerwerktrajecten
- assistentenopleidingen (in feite een mbo-opleiding)

- Sinds 1998 is het leerwegondersteunend onderwijs (lwoo) de opvolger van het individueel voorbereidend beroepsonderwijs (ivbo). Het lwoo is bestemd voor leerlingen met achterstanden of gedrags- en motivatieproblemen die met extra begeleiding wel in staat zijn om een diploma te behalen.

Aantal leerlingen per vmbo-leerweg (per sector)

Aantal leerlingen per vmbo-leerweg (per sector)						
Schoolsoorten	Geslacht	Onderwerpen	Totaal leerlingen	Leerlingen per		Totaal geslaagden
				Leerjaar 3	Leerjaar 4	
Perioden	absoluut					
Techniek						
Vmbo/lwoo Techniek bl som 3 en 4	mannen	2003/2004	25250	12810	12440	10360
	en	2004/2005	22570	11340	11220	9460
	vrouwen	2005/2006	20940	10660	10280	.
Vmbo/lwoo techniek kl 3 en 4	mannen	2003/2004	14890	7720	7170	6510
	en	2004/2005	14780	7760	7020	6400
	vrouwen	2005/2006	15360	8250	7120	.
Vmbo/lwoo techniek gl 3 en 4	mannen	2003/2004	3590	2540	1050	900
	en	2004/2005	4390	3060	1330	1100
	vrouwen	2005/2006	5200	3660	1540	.
Vmbo/lwoo techniek bl algemeen (incl. lwt en ass.opl) 3 en 4	mannen	2003/2004	23990	12360	11630	10190
	en	2004/2005	21050	10870	10180	8870
	vrouwen	2005/2006	19570	10260	9320	.
		2004/2005	8930	4700	4230	3770
		2005/2006	8620	4400	4220	.
Landbouw						
Vmbo/lwoo Landbouw bl som 3 en 4	mannen	2003/2004	8790	4440	4350	4020
	en	2004/2005	8930	4700	4230	3770
	vrouwen	2005/2006	8620	4400	4220	.
vmbo/lwoo landbouw kl 3 en 4	mannen	2003/2004	6380	3260	3120	2960
	en	2004/2005	6740	3690	3050	2760
	vrouwen	2005/2006	7140	3730	3410	.
vmbo/lwoo landbouw gl 3 en 4	mannen	2003/2004	1910	1030	880	840
	en	2004/2005	2170	1230	940	660
	vrouwen	2005/2006	2550	1440	1110	.
vmbo/lwoo landbouw algemeen (incl. lwt en ass.opl) 3 en 4	mannen	2003/2004	8660	4370	4290	3970
	en	2004/2005	7740	4240	3500	3220
	vrouwen	2005/2006	7430	3900	3530	.
		2004/2005	17020	8530	8490	7400
		2005/2006	15170	7620	7540	.
Economie						
Vmbo/lwoo economie bl som 3 en 4	mannen	2003/2004	18430	9460	8970	8020
	en	2004/2005	17020	8530	8490	7400
	vrouwen	2005/2006	15170	7620	7540	.
vmbo/lwoo economie kl 3 en 4	mannen	2003/2004	18440	9550	8880	8030
	en	2004/2005	18060	9320	8740	7900
	vrouwen	2005/2006	18130	9420	8710	.
vmbo/lwoo economie gl 3 en 4	mannen	2003/2004	6870	4800	2070	1620
	en	2004/2005	7440	5190	2250	1660
	vrouwen	2005/2006	7720	5310	2410	.
vmbo/lwoo economie bl algemeen (incl. lwt en ass. opl) 3	mannen	2003/2004	17650	9190	8460	7620
	en	2004/2005				
	vrouwen		16020	8230	7790	6990

en 4						
Zorg en Welzijn						
Vmbo/lwoo zorg en welzijn bl som 3 en 4	mannen en	2003/2004	20620	10810	9810	8770
		2004/2005	20270	10640	9630	8550
	vrouwen	2005/2006	19410	10090	9320	.
vmbo/lwoo zorg en welzijn kl 3 en 4	mannen en	2003/2004	16130	8330	7800	7330
		2004/2005	17650	9570	8080	7540
	vrouwen	2005/2006	19390	9950	9440	.
vmbo/lwoo zorg en welzijn gl 3 en 4	mannen en	2003/2004	5730	3770	1960	1660
		2004/2005	6210	4000	2210	1790
	vrouwen	2005/2006	6610	4160	2450	.
vmbo/lwoo zorg en welzijn bl algemeen (incl. lwt en ass.opl) 3 en 4	mannen en	2003/2004	19600	10460	9140	8210
		2004/2005	18940	10270	8670	7840
	vrouwen	2005/2006	18240	9730	8520	.
Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen 2007-05-29						

Aantal leerlingen en geslaagden in het middelbaar beroepsonderwijs

Leerlingen en geslaagden in het middelbaar beroepsonderwijs							
Niveau: totaal niveaus		Geslacht: mannen en vrouwen					
	Onderwerpen	Leerlingen			Geslaagden		
	Schoolvormen	Totaal mbo	bol	bbl	Totaal mbo	bol	Bbl
Sectoren	perioden	Absoluut					
Totaal sectoren	2004/05	474270	331530	142750	142490	86540	55940
	2005/06	481650	347240	134410	.	.	.
Techniek	2004/05	136850	73880	62970	38160	15740	22420
	2005/06	138630	78270	60350	.	.	.
Economie	2004/05	165820	134290	31530	52560	38580	13980
	2005/06	165990	133810	32190	.	.	.
Zorg en Welzijn	2004/05	146470	107510	38960	44090	28040	16040
	2005/06	150460	117460	33000	.	.	.
Landbouw	2004/05	25120	15840	9280	7690	4180	3510
	2005/06	25470	16700	8770	.	.	.
Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen 2007-05-11							

Cijfers aantal geslaagden voor het jaar 2005/06 zijn (nog) niet beschikbaar.

Aantal leerlingen in het voltijd vo (gemeenschappelijke jaren en tweede fase vwo)

Aantal leerlingen in het voltijd voortgezet onderwijs (i.c. havo/vwo)							
onderwerpen			totaal aantal leerlingen	leerlingen per leerjaar			
Schoolsoorten	Geslacht	perioden		leerjaar 3	leerjaar 4	leerjaar 5	leerjaar 6
			absoluut				
totaal voortgezet onderwijs	mannen en vrouwen	2003/2004	924 780	201 490	201 430	77 100	30 420
		2004/2005	934 760	206 880	202 380	79 660	31 930
		2005/2006	940 450	209 350	208 710	83 160	33 310
Gemeenschappelijk jaar 1 en 2 (incl. vmbo)	mannen en vrouwen	2003/2004	401 230				
		2004/2005	400 160				
		2005/2006	392 690				
Gemeenschappelijk jaar 3 (havo/vwo)	mannen en vrouwen	2003/2004	6 050	6 050			
		2004/2005	6 700	6 700			
		2005/2006	6 480	6 480			
vwo 3	mannen en vrouwen	2003/2004	37 540	37 540			
		2004/2005	39 420	39 420			
		2005/2006	41 070	41 070			
vwo 4/5/6	mannen en vrouwen	2003/2004	98 870		35 610	33 390	29 870
		2004/2005	103 140		37 280	34 550	31 310
		2005/2006	108 690		39 800	36 290	32 600

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen 2007-05-29

Aantal leerling in het voltijd vo tweede fase vwo profielen

Aantal leerlingen in het voltijd voortgezet onderwijs tweede fase (vwo profiel)							
onderwerpen			totaal aantal leerlingen	leerlingen per leerjaar			
Schoolsoorten	Geslacht	perioden		leerjaar 3	leerjaar 4	leerjaar 5	leerjaar 6
			absoluut				
vwo natuur en techniek 4/5/6	mannen en vrouwen	2003/2004	13 390		3 980	5 100	4 300
		2004/2005	13 290		3 830	5 160	4 300
		2005/2006	13 310		3 900	5 020	4 390
vwo natuur en gezondheid 4/5/6	mannen en vrouwen	2003/2004	24 940		7 230	9 500	8 220
		2004/2005	27 210		7 860	10 250	9 110
		2005/2006	29 450		8 590	11 180	9 690
vwo economie en maatschappij 4/5/6	mannen en vrouwen	2003/2004	28 320		7 770	10 810	9 730
		2004/2005	28 720		7 560	10 850	10 320
		2005/2006	29 370		8 100	11 060	10 210
vwo cultuur en maatschappij 4/5/6	mannen en vrouwen	2003/2004	16 320		4 520	6 150	5 650
		2004/2005	17 570		4 710	6 660	6 200
		2005/2006	18 360		4 930	6 930	6 500
vwo natuur&techniek/ natuur&gezondheid 4/5/6	mannen en vrouwen	2003/2004	8 470		6 660	980	830
		2004/2005	9 500		7 580	1 110	810
		2005/2006	11 090		8 300	1 620	1 180
vwo natuur&techniek/ economie&maatschappij	mannen en	2003/2004	180		180		0
		2004/2005	20		20	0	0

4/5/6	vrouwen	2005/2006	20		20		0
vwo natuur&techniek/ cultuur&maatschappij 4/5/6	mannen en	2003/2004	0		0		
		2004/2005	10		10	0	
	vrouwen	2005/2006	10		0	0	
vwo natuur&gezondheid/ cultuur&maatschappij 4/5/6	mannen en	2003/2004	120		120	0	
		2004/2005	160		160	0	0
	vrouwen	2005/2006	110		100	10	10
vwo natuur&gezondheid/ economie&maatschappij 4/5/6	mannen en	2003/2004	30		30	0	0
		2004/2005	10		10	0	0
	vrouwen	2005/2006	50		40	10	0
vwo economie&maatschappij/ cultuur&maatschappij 4/5/6	mannen en	2003/2004	6 290		5 120	630	550
		2004/2005	6 030		5 550	300	180
	vrouwen	2005/2006	6 320		5 820	260	230
Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen 2007-05-29							

Aantal leerling in het voltijd vo tweede fase havo profielen

Aantal leerlingen in het voltijd voortgezet onderwijs tweede fase (havoprofiel)							
onderwerpen			totaal aantal leerlingen	leerlingen per leerjaar			
Schoolsoorten	Geslacht	perioden		leerjaar 3	leerjaar 4	leerjaar 5	leerjaar 6
			absoluut				
havo 3	mannen en	2003/2004	37 010	37 010			
		2004/2005	38 470	38 470			
	vrouwen	2005/2006	39 550	39 550			
havo 4/5	mannen en	2003/2004	91 410		50 180	41 230	
		2004/2005	94 090		51 580	42 510	
	vrouwen	2005/2006	97 890		53 700	44 200	
havo natuur en techniek 4/5	mannen en	2003/2004	9 800		5 520	4 280	
		2004/2005	9 400		5 140	4 260	
	vrouwen	2005/2006	9 210		5 130	4 080	
havo natuur en gezondheid 4/5	mannen en	2003/2004	14 830		8 280	6 550	
		2004/2005	15 820		8 890	6 940	
	vrouwen	2005/2006	16 970		9 510	7 460	
havo economie en maatschappij 4/5	mannen en	2003/2004	34 610		18 710	15 900	
		2004/2005	34 500		18 350	16 160	
	vrouwen	2005/2006	35 390		19 110	16 280	
havo cultuur en maatschappij 4/5	mannen en	2003/2004	29 590		15 930	13 660	
		2004/2005	30 980		16 920	14 060	
	vrouwen	2005/2006	32 500		17 470	15 030	
havo natuur&techniek/ natuur&gezondheid 4/5	mannen en	2003/2004	830		580	250	
		2004/2005	1 520		980	540	
	vrouwen	2005/2006	1 930		1 200	740	
havo natuur&techniek/ economie&maatschappij 4/5	mannen en	2003/2004	0		0		
		2004/2005	0			0	
	vrouwen	2005/2006					
havo natuur&techniek/ cultuur&maatschappij 4/5	mannen en	2003/2004	0			0	
		2004/2005	10		10		
	vrouwen	2005/2006	0		0	0	

havo natuur&gezondheid/ cultuur&maatschappij	mannen en	2003/2004	150		140	10	
		2004/2005	130		130		
	vrouwen	2005/2006	0		0		
havo natuur&gezondheid/ economie&maatschappij 4/5	mannen en	2003/2004	0		0	0	
		2004/2005	10		10		
	vrouwen	2005/2006	0		0	0	
havo economie&maatschappij/ cultuur&maatschappij 4/5	mannen en	2003/2004	870		730	140	
		2004/2005	1 160		850	310	
	vrouwen	2005/2006	1 320		980	340	
vrije school 3/4/5	mannen en	2003/2004	1 250		720	540	
		2004/2005	480			480	
	vrouwen	2005/2006	0			0	

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen 2007-05-29

Aantal eerstejaarsstudenten hoger onderwijs

Eerste jaarsstudenten in het hoger onderwijs				
	Onderwerpen	Eerstejaarsstudenten		
	Leeftijden	Totaal leeftijd		
	Vooropleiding	Vooropleidingen totaal		
	Opleidingsclusters	Opleidingsclusters totaal		
	Onderwijssoorten	Hoger onderwijs	Hoger beroepsonderwijs	Wetenschappelijk onderwijs
Geslacht	Perioden	Absoluut		
Totaal	2004/05	113010	88670	40860
	2005/06	114540	88830	42340
	2006/07	117630	90940	43050
Mannen	2004/05	53060	41500	19640
	2005/06	54060	41680	20470
	2006/07	54970	42510	20390
Vrouwen	2004/05	59960	47170	21220
	2005/06	60480	47150	21880
	2006/07	62660	48430	22660

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen 2007-05-11

3. Formele en, voor dit onderzoek, relevante vakken en doelen per onderwijssoort

3.1 Primair onderwijs:

3.1.1 Inhoud van het onderwijs

(artikel 9. Wet op Primair Onderwijs, 1998)

In het primair onderwijs wordt lesgegeven in:

- zintuiglijke en lichamelijke oefening;
- Nederlandse taal;
- In de provincie Fryslân kan tevens onderwijs worden gegeven in de Friese taal
- rekenen en wiskunde;
- Engelse taal;
 - eventueel ook Duitse taal of Franse taal
- enkele kennisgebieden:
 - aardrijkskunde,
 - geschiedenis,
 - de natuur waaronder biologie,
 - maatschappelijke verhoudingen, waaronder staatsinrichting, geestelijke stromingen
- expressieactiviteiten;
- bevordering van sociale redzaamheid,
 - waaronder gedrag in het verkeer;
- bevordering van gezond gedrag.

3.1.2 Kerndoelen

Voor de bovenstaande onderwysinhouden zijn kerndoelen vastgesteld. Kerndoelen geven een beschrijving van kwaliteiten van leerlingen op het gebied van kennis, inzicht en vaardigheden. Voor de school geldt de eis dat zij, bij haar onderwijsactiviteiten, tenminste de kerndoelen als aan het eind van het primair onderwijs te bereiken doelstellingen hanteert. Kerndoelen zijn streefdoelen.

In 2006 is de derde generatie kerndoelen vastgesteld. Het betreft 58 kerndoelen die zijn verdeeld over de leergebieden: Nederlands, Engels, Friese taal, rekenen/wiskunde, oriëntatie op jezelf en de wereld (met de domeinen: mens en samenleving, natuur en techniek, ruimte en tijd), kunstzinnige oriëntatie en bewegingsonderwijs.

Kerndoelen waarin bevordering van financieel inzicht aan de orde komt/kan komen:

- Leergebied Rekenen/wiskunde, kerndoel 33: *De leerlingen leren meten en leren te rekenen met eenheden en maten, zoals bij tijd, **geld**, lengte, omtrek, oppervlakte, inhoud, gewicht, snelheid en temperatuur.* NB. In de tussendoelen en leerlijnen van SLO (TULE) is het onderdeel rekenen met geld niet verder uitgewerkt.
- Leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld, domein mens en samenleving, kerndoel 35: *De leerlingen leren zich redzaam te gedragen in sociaal opzicht als verkeersdeelnemer en als **consument**.*

Van dit kerndoel is het onderdeel consumentengedrag uitgewerkt in tussendoelen en leerlijnen voor verkoopbevorderingstechnieken, omgaan met geld en productinformatie en kwaliteit. In onderstaand schema is dat weergegeven:

Verkoopbevorderingstechnieken

Groep 1 en 2	Groep 3 en 4	Groep 5 en 6	Groep 7 en 8
<ul style="list-style-type: none"> ▪ het kiezen uit een groot aanbod van producten ▪ invloeden op de consumptie 	Als groep 1/2 + <ul style="list-style-type: none"> ▪ impulsaankoop ▪ biologische invloeden op de consumptie (weersomstandigheden, eetlust) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ commerciële invloeden op de consumptie ▪ uiteenlopende belangen van producent en consument 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ de beste manier van kiezen per product ▪ sociale invloeden op de consumptie

Omgaan met geld

Groep 1 en 2	Groep 3 en 4	Groep 5 en 6	Groep 7 en 8
<ul style="list-style-type: none"> ▪ het belang van bewaren, ruilen, lenen en kopen en van de afspraken die daarbij gemaakt worden 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ de waarde van betaalmiddelen ▪ het belang van betaalbewijzen 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ omgaan met zakgeld ▪ de functie van sparen ▪ de belangrijkste elementen uit een koopovereenkomst 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ als groep 5/6 + ▪ gebruik van diverse betaalmiddelen ▪ keuze van de juiste spaar- en betaalvormen

Productinformatie en kwaliteit

Groep 1 en 2	Groep 3 en 4	Groep 5 en 6	Groep 7 en 8
<ul style="list-style-type: none"> ▪ het belang van aspecten van gezondheid, veiligheid en stevigheid (duurzaamheid) bij productkeuze ▪ aankopen die tot teleurstelling en kunnen leiden 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ waarschuwingstekens op producten ▪ beoordeling van enkele producten op kwaliteit ▪ de gevolgen van consumptie voor de naaste omgeving 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ eenzijdige informatiebronnen ▪ vergelijking van prijzen van producten in relatie tot hun kwaliteit ▪ de gevolgen van consumptie voor het milieu ▪ maatregelen op school om in het consumptiepatroon rekening te houden met het milieu 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ objectieve informatiebronnen ▪ eenvoudige producttesten ▪ de relaties tussen consumptiegedrag, afval en gezondheid ▪ mogelijkheden om in het eigen consumptiepatroon rekening te houden met het milieu

3.1.3 Conclusie primair onderwijs

In het primair onderwijs zijn aanknopingspunten voor onderwijs in vergroting van financieel inzicht te vinden bij inhouden van de leergebieden rekenen/wiskunde (rekenen met geld) en oriëntatie op jezelf en de wereld (consumentengedrag: met name in de leerlijn 'Omgaan met geld')

3.2 Speciaal onderwijs:

3.2.1 Inhoud van het (voortgezet) speciaal onderwijs

Artikel 13. Inhoud SO en artikel 14. Inhoud VSO van de Wet op de Expertise Centra (WEC, 1982)

In het speciaal onderwijs wordt les gegeven in:

- zintuiglijke en lichamelijke oefening;
- Nederlandse taal;
- In de provincie Fryslân kan tevens onderwijs worden gegeven in de Friese taal
- rekenen en wiskunde;
- Engelse taal en huishoudelijke activiteiten;
- enkele kennisgebieden
 - aardrijkskunde,
 - geschiedenis,
 - de natuur waaronder biologie,
 - maatschappelijke verhoudingen, waaronder staatsinrichting, geestelijke stromingen
- expressieactiviteiten;
- bevordering van sociale redzaamheid, waaronder gedrag in het verkeer;
- bevordering van gezond gedrag.

In het voortgezet speciaal onderwijs wordt les gegeven in:

- Nederlandse taal;
- In de provincie Fryslân kan tevens onderwijs worden gegeven in de Friese taal)
- geschiedenis,
 - waaronder staatsinrichting;
- aardrijkskunde;
- maatschappijleer;
- wiskunde en rekenen;
- muziek;
- tekenen;
- handvaardigheid;
- lichamelijke oefening;
- en tenminste twee van de vakken die gegeven worden in het algemeen voortgezet onderwijs.

3.2.2 Kerndoelen

In opdracht van OCW heeft SLO in samenwerking met het onderwijsveld de eerste generatie kerndoelen ontwikkeld voor het (voortgezet) speciaal onderwijs. Het voornemen is deze kerndoelen in de loop van het schooljaar 2007-2008 vast te stellen. Het betreft voorstellen voor:

1. Kerndoelen speciaal onderwijs: aangepast onderwijs aan leerlingen van 4 tot 12 jaar met een enkelvoudige beperking en/of stoornis

2. Kerndoelen zeer moeilijk lerenden/meervoudig gehandicapten: aangepast onderwijs voor zeer moeilijk lerende leerlingen en leerlingen met een meervoudige beperking en/of stoornis in de leeftijd van 4 tot 12 jaar.

De kerndoelen zijn ingedeeld in leergebiedoverstijgende en leergebiedspecifieke kerndoelen.

De leergebiedoverstijgende kerndoelen zijn gegroepeerd in de volgende thema's:

- zintuiglijke en motorische ontwikkeling,
- sociale en emotionele ontwikkeling, spelontwikkeling,
- leren leren,
- omgaan met media en technologische hulpmiddelen,
- praktische redzaamheid
- ruimtelijke oriëntatie en mobiliteit.

De laatste drie zijn specifiek van toepassing voor leerlingen met een visuele beperking, een lichamelijke beperking of langdurig zieke leerlingen.

De leergebiedspecifieke kerndoelen zijn ingedeeld in

- Nederlandse taal (Nederlandse Gebarentaal voor leerlingen met een auditieve en/of communicatieve beperking),
- rekenen en wiskunde,
- oriëntatie op mens en wereld,
- kunstzinnige oriëntatie en
- bewegingsonderwijs.

Voor dit onderzoek zijn de volgende kerndoelen relevant:

- Leergebied Rekenen/wiskunde: Kerndoel 5: De leerlingen leren omgaan met geld en betaalmiddelen.
- Leergebied Oriëntatie op mens en wereld. Domein: Oriëntatie op mens en samenleving (gezond en redzaam gedrag): Kerndoel 9: De leerlingen leren boodschappen doen.

Deze beide kerndoelen zijn door SLO in specificaties en tussendoelen/leerlijnen uitgewerkt. We geven hier de, voor dit onderzoek relevante, specificaties van kerndoel 5 weer.

- 5.1. ze leren munten en bankbiljetten benoemen en gebruiken in diverse situaties.
- 5.2. ze leren prijzen van artikelen aflezen in hele euro's en deze afronden naar een heel getal in euro's.
- 5.3. ze leren de waarde en koopkracht aangeven van munten en biljetten.
- 5.4. ze leren prijzen van artikelen vergelijken.
- 5.5. ze leren elektronisch betalen.

3.2.3 Conclusie speciaal onderwijs

In het speciaal onderwijs zijn aanknopingspunten voor onderwijs in vergroting van financieel inzicht te vinden bij inhouden van de leergebieden rekenen/wiskunde (omgaan met geld en betaalmiddelen) en oriëntatie op mens en wereld (leren boodschappen doen)

3.3 Voortgezet onderwijs

3.3.1 Inhoud van het onderwijs

(artikel 6 t/m 10, wet op het Voortgezet Onderwijs (WVO), 1963 en geldig op 14 mei 2007)

De inhoud van het voortgezet onderwijs is onderverdeeld in de onderbouw, welke voor alle leerlingen grotendeels gelijk is en een respectievelijke bovenbouw voor vmbo, havo en vwo.

3.3.2 Onderbouw

Vanaf 1 augustus 2006 hebben scholen aanzienlijk meer ruimte om de onderbouw naar eigen inzicht in te richten (herontwerp onderbouw), zodat maatwerk voor alle leerlingen geboden kan worden en keuzes gemaakt kunnen worden die passen bij de school. De invulling van de onderbouw kan per school dus verschillen.

3.3.2.1 Inhoud onderbouw (voorheen basisvorming)

De basisvorming is in de wet op het voortgezet onderwijs vastgelegd in de regeling onderbouw vo. Op 29 mei 2006 is hier een wijziging op aangenomen inzake vervanging van de basisvorming door een nieuwe regeling voor de onderbouw⁸.

Tenminste tweederde van het onderwijs in de eerste twee jaar moet worden besteed aan de kerndoelen. Een derde van de tijd is over voor maatwerk en andere eigen keuzes. Havo-leerlingen en vwo'ers volgen verplicht een tweede en derde moderne vreemde taal, de meeste vmbo-ers tenminste een tweede taal.

De wettelijke eis dat leerlingen na de eerste twee (vmbo) respectievelijk drie (havo/vwo) leerjaren alle sectoren of profielen nog moeten kunnen kiezen, blijft gehandhaafd.

In plaats van een voor alle leerlingen uniform basisvormingprogramma met vijftien verplichte vakken (zoals tot schooljaar 2005/2006 het geval was), heeft OCW globale kerndoelen vastgesteld. In de kerndoelen is gedefinieerd wat alle leerlingen moeten leren. Leraren kunnen de kerndoelen op elk niveau en voor elke leerstijl uitwerken. Praktisch of theoretisch, abstract of concreet, op het niveau van de basisberoepsgerichte leerweg of op dat van het vwo, disciplinair of vakoverstijgend. Een school mag daarbij verschillende modellen tegelijkertijd hanteren, dus onderwijs in de vorm van zowel vakken, leergebieden als projecten. Er is geen sprake van opheffing van welk vak dan ook. Wel wordt aangedrongen om leerlingen zoveel mogelijk samenhang te laten zien tussen de verschillende vakken, onder andere om overlap tussen vakken te voorkomen. In de onderbouw hebben scholen de mogelijkheden de 58 kerndoelen aan te bieden in zogenaamde leergebieden. Scholen bepalen zelf hoeveel uren ze aan een vak of leergebied willen besteden. De voorwaarde bij iedere vorm is hoe dan ook dat de kerndoelen gerealiseerd worden.

Kerndoelen en die wettelijke eis garanderen de diepte en breedte van het onderbouwprogramma. De onderbouw kent 58 globaal geformuleerd kerndoelen gegroepeerd in zeven. De kerndoelen gelden voor alle leerlingen:

- Nederlands:
 - 10 kerndoelen
- Moderne vreemde talen (Engels, Frans en Duits)
 - 8 kerndoelen

- Wiskunde
 - 9 kerndoelen
- Bewegen en Sport (voorheen lichamelijke opvoeding)
 - 6 kerndoelen
- Mens en natuur
 - 8 kerndoelen. Leergebied is samengesteld uit onderwerpen van biologie, natuurkunde, scheikunde, techniek en verzorging
- Mens en maatschappij
 - 12 kerndoelen. Leergebied is samengesteld uit onderwerpen van aardrijkskunde en geschiedenis; raakvlakken met economie, levensbeschouwing en maatschappijleer
- Kunst en Cultuur
 - 5 kerndoelen. Leergebied is samengesteld uit onderwerpen van muziek, dans, drama en de beeldende vakken handenarbeid, tekenen, textiele werkvormen en audiovisuele vorming

3.3.2.2 Kerndoelen onderbouw

Kerndoelen onderbouw waarin aandacht besteedt (kan worden aan vergroting van financieel inzicht in de onderbouw van het voortgezet onderwijs zijn:

- *Wiskunde*
 - Kerndoel 22: De leerling leert de structuur en de samenhang te doorzien van positieve en negatieve getallen, decimale getallen, breuken, procenten en verhoudingen en leert ermee te werken in zinvolle en praktische situaties
 - Kerndoel 23: De leerling leert exact en schattend rekenen en redeneren op basis van inzicht in nauwkeurigheid, orde van grootte en marges die in een gegeven situatie passend zijn
- *Mens en maatschappij*
 - Kerndoel 42: De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu
 - Kerndoel 46: De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert de betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland.

Deze kerndoelen zijn (nog) niet verder uitgewerkt in tussendoelen en leerlijnen

3.3.3 Conclusie onderbouw

Vergroting van financieel inzicht kan in de onderbouw aan de orde komen binnen de domeinen wiskunde en mens en maatschappij. De kerndoelen van deze domeinen moeten door alle leerlingen in de onderbouw voortgezet onderwijs behaald worden.

3.3.4 Bovenbouw vmbo

3.3.4.1 Inhoud bovenbouw vmbo

In de bovenbouw wordt de inhoud per leerweg en per sector vastgesteld op basis van vakkenpakketten dat per leerweg en per sector verschilt.

Een vakkenpakket bestaat uit:

- een gemeenschappelijk deel:

- dit deel is verplicht voor alle leerlingen. Dit deel bevat de vakken Nederlands, Engels, maatschappijleer 1, lichamelijke opvoeding en kv (culturele en kunstzinnige vorming).
- een sectorgebonden deel. De vier vmbo-sectoren kennen vaste vakkencombinaties:
 - Techniek: *wiskunde* en natuur- en scheikunde 1
 - Zorg en welzijn: *biologie* en een keuze uit wiskunde, aardrijkskunde, geschiedenis of maatschappijleer 2
 - Economie: *economie* en een keuze uit Duits, Frans of wiskunde
 - Landbouw: wiskunde en een keuze uit *biologie* of natuur- en scheikunde 1
 Er is wetgeving in voorbereiding waarin 1 sectorvak verplicht wordt gesteld, dit betreft het cursief gedrukte vak
- een vrij deel:
 - afhankelijk van de leerweg kiezen de leerlingen in het vrije deel nog één of twee vakken. In de basis- en kaderberoepsgerichte leerweg is dit een beroepsgericht programma, in de gemengde leerweg een klein beroepsgericht programma en een algemeen vak en in de theoretische leerweg twee algemene vakken.

Voor de analyse van de eindtermen bovenbouw vmbo zijn de volgende examenprogramma's gebruikt⁹.

- **Avo-vakken**
 - Aardrijkskunde
 - Beeldende vakken
 - Biologie
 - Dans
 - Drama
 - Economie
 - Friese taal
 - Geschiedenis
 - Kunstvakken 1
 - Lichamelijke opvoeding 1
 - Maatschappijleer 1
 - Maatschappijleer 2
 - Moderne vreemde talen
 - Muziek
 - Nask 1
 - Nask 2
 - Nederlands
 - Wiskunde
- **Beroepsgerichte programma's**
- *Sector Techniek*
 - Bouwtechniek (fijnhout, metselen, schilderen, timmeren)
 - Bouwtechniek breed
 - Elektrotechniek
 - Grafimedia
 - Instalektro
 - Installatietechniek
 - Metaaltechniek
 - Metalektro
 - Techniek breed

- Transport en Logistiek
- Voertuigentechniek
- Technologie in de gemengde leerweg

- *Sector Landbouw*
 - *Landbouw*
 - *Landbouw breed*

- *Sector Economie*
 - Administratie
 - Consumptief bakken
 - Consumptief breed
 - Consumptief horeca
 - Handel en administratie
 - Handel en verkoop
 - Mode en commercie

- *Sector Zorg en Welzijn*
 - Uiterlijke verzorging
 - Verzorging
 - Zorg en Welzijn breed

- Sector overstijgend
 - Intersectoraal
 - Sport, dienstverlening en veiligheid
 - ict-route

3.3.4.2 Eindtermen per vak/beroepsgericht programma

De inhoud van het onderwijs in het vmbo wordt bepaald door examenprogramma's. Deze zijn onderverdeeld in exameneenheden die weer zijn opgesplitst in eindtermen.

Vak	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Aardrijkskunde	K7 Omgaan met natuurlijke hulpbronnen	x				De kandidaat kan: - de mogelijkheden van het gebruik van zoet water op aarde in relatie tot de draagkracht van de aarde beschrijven en verklaren - groot- en kleinschalige maatregelen gericht op duurzaam gebruik van water beschrijven en verklaren.
			x	x	x	De kandidaat kan: - de mogelijkheden van het gebruik van zoet water op aarde in relatie tot de draagkracht van de aarde beschrijven, verklaren en beoordelen - groot- en kleinschalige maatregelen gericht op duurzaam gebruik van water beschrijven, verklaren en beoordelen - de verschillen in kwantiteit en kwaliteit van zoet water en in maatregelen gericht op duurzaam gebruik van zoet water in natte en droge landen vergelijken.
	K8 Internationalisering van de kleding- en schoenenmarkten	x				De kandidaat kan: - de sociale en economische gevolgen en milieu-effecten van de internationalisering van de kleding- en schoenenindustrie voor lagelonenlanden beschrijven, verklaren en beoordelen.
			x	x	x	De kandidaat kan: - de sociale en economische gevolgen en milieu-effecten van de internationalisering van de kleding- en schoenenindustrie voor lagelonenlanden beschrijven, verklaren en beoordelen

Vak	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
	V4 Omgaan met de natuurlijke hulpbron energie			x	x	- De kandidaat kan de mogelijkheden van het energiegebruik op aarde in relatie tot de draagkracht van de aarde beschrijven en verklaren, en de maatregelen gericht op duurzaam en milieuvriendelijk energiegebruik beoordelen met Nederland als referentiekader.

Conclusie Aardrijkskunde:

In het examenprogramma Aardrijkskunde zijn geen eindtermen opgenomen die expliciet bijdragen aan de bevordering van het financiële inzicht. Er zijn een beperkt een aantal eindtermen die indirect bijdragen aan bovengenoemd doel.

Vak	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Biologie	K7 Mensen beïnvloeden hun omgeving	x	x	x	x	De kandidaat kan <ul style="list-style-type: none"> - toelichten dat de mens voor voedsel, water, zuurstof, grondstoffen, energie, voedselproductie en recreatie van ecosystemen afhankelijk is - beschrijven hoe de mens ecosystemen kan beïnvloeden - en toelichten waarom de mens er belang bij heeft een duurzame relatie tussen mens en milieu te bevorderen.

Conclusie biologie:

In het examenprogramma biologie zijn geen eindtermen opgenomen die expliciet bijdragen aan de bevordering van het financiële inzicht. Er is één eindterm die indirect bijdraagt aan bovengenoemd doel.

Vak	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Geschiedenis	K6 De industriële samenleving in Nederland	x				De kandidaat kan herkennen en benoemen hoe het proces van industrialisatie de Nederlandse samenleving ingrijpend veranderd heeft vanaf de tweede helft van de 19e eeuw.
			x	x	x	De kandidaat kan herkennen en beschrijven hoe het proces van industrialisatie de Nederlandse samenleving ingrijpend veranderd heeft vanaf de tweede helft van de 19e eeuw.
	K7 Sociale zekerheid en verzorgingsstaat in Nederland	x				De kandidaat kan herkennen en benoemen welke ontwikkelingen zich op het terrein van de sociale zekerheid vanaf de tweede helft van de 19e eeuw hebben voorgedaan die geleid hebben tot de huidige, herziene verzorgingsstaat.
			x	x	x	De kandidaat kan herkennen en beschrijven welke ontwikkelingen zich op het terrein van de sociale zekerheid vanaf de tweede helft van de 19e eeuw hebben voorgedaan die geleid hebben tot de huidige, herziene verzorgingsstaat.

Conclusie geschiedenis:

In het examenprogramma geschiedenis zijn geen eindtermen opgenomen die expliciet bijdragen aan de bevordering van het financiële inzicht. Er zijn een beperkt aantal eindtermen die indirect bijdragen aan bovengenoemd doel.

Vak	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen
		bl	kl	gl	tl	
Economie	K1. Oriëntatie op leren en werken	x	x	x	x	De kandidaat kan zich oriënteren op de eigen loopbaan en het belang van economie in de maatschappij.
	K3. Leervaardigheden in het vak economie	x	x	x	x	De kandidaat beheerst strategische vaardigheden die bijdragen tot de ontwikkeling van het eigen leervermogen en het vermogen met economische vaktaal te communiceren en onderzoek te doen.
	K4a Consumptie	x	x	x	x	De kandidaat heeft inzicht in de theorie van het consumentengedrag (zoals keuzes, behoeften, inkomen en dergelijke) en de geldtheorie (zoals de functies van geld, lenen en sparen en dergelijke)

Vak	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen
		bl	kl	gl	tl	
						en kan dit inzicht toepassen in een gegeven casus.
	K4b Consumptie en consumentenorganisaties	x	x	x	X	De kandidaat heeft inzicht in het bankwezen (zoals verkrijgen van vreemd geld, spaarvormen en leningsvormen), motieven en kenmerken van verzekeringen en kan hierbij informatie van consumentenorganisaties gebruiken.
	K5a Arbeid en productie	x	x	x	X	De kandidaat heeft inzicht in het producentengedrag (zoals kosten, opbrengsten, winst, toegevoegde waarde, arbeid, arbeidsverdeling, arbeidsproductiviteit, werkgelegenheid, werkloosheid en dergelijke) en kan dit inzicht toepassen in een gegeven casus.
	K6 Overheid en bestuur	x	x	x	x	De kandidaat heeft inzicht in de theorie van de openbare financiën (zoals overheidsbemoedienis, belastingen, sociale zekerheid en dergelijke) en kan dit inzicht toepassen in een gegeven casus.
	K7 Internationale ontwikkelingen	x	x	x	x	De kandidaat heeft inzicht in de theorie van de Internationale Economische Betrekkingen (zoals Nederland als open economie, de Europese Unie, ontwikkelingsproblematiek en dergelijke) en kan dit inzicht toepassen in een gegeven casus.
	K8 Natuur en milieu	x	x	x	x	De kandidaat heeft inzicht in de samenhang tussen consumptie, productie en het milieu, en kan aan de hand van voorbeelden op het gebied van milieuschade de rol van overheid, maatschappelijke organisaties en individuele personen beschrijven.
	V1 Verrijksstof			x	x	De kandidaat heeft inzicht in de achtergronden van de problematiek betreffende: de ontwikkeling van het begrotingstekort en de staatsschuld - de systematiek en uitgangspunten van loon- en inkomstenbelasting - de oorzaken en gevolgen van de waardeverandering van geld - de prijscompensatie als middel om koopkrachtverlies tegen te gaan - en kan dit inzicht toepassen in een gegeven casus.

Conclusie Economie (avo-vak):

In het examenprogramma Economie zijn een aantal eindtermen opgenomen die expliciet bijdragen aan de bevordering van het financiële inzicht. Tevens zijn er een aantal eindtermen die indirect bijdrage aan bovengenoemd doel.

Vak	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen
		bl	kl	gl	tl	
Maatschappijleer 1	K1 Oriëntatie op leren en werken	x	x	x	x	1. De kandidaat kan zich oriënteren op de eigen loopbaan en het belang van maatschappijleer in de maatschappij.
	K2 Basisvaardigheden	x	x	x	x	2. De kandidaat beheerst een aantal basisvaardigheden die betrekking hebben op: het vaardig omgaan met verbale en cijfermatige informatie
	K4 Cultuur en socialisatie	x				4. De kandidaat kan: - beschrijven hoe een mens zich ontwikkelt tot lid van de samenleving - uitleggen dat mensen bij een subcultuur (willen) horen en dat elke subcultuur invloed heeft op het gedrag - de rol van onderwijs beschrijven in de ontwikkeling van een mens als lid van de samenleving.
			x	x	x	5. De kandidaat kan: - beschrijven hoe een mens zich ontwikkelt tot lid van de samenleving en de invloed van het socialisatieproces herkennen en beschrijven - uitleggen dat mensen bij een subcultuur (willen) horen en dat elke subcultuur invloed heeft op het gedrag en socialisatieproces - de rol van onderwijs (als socialiserende instantie) beschrijven in de ontwikkeling van een mens als lid van de samenleving.
K6 Macht en zeggenschap	x				8. De kandidaat kan: - vormen van macht herkennen - beschrijven hoe regels het samenleven van mensen mogelijk maken	

Vak	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen
		bl	kl	gl	tl	
						- beschrijven welke mogelijkheden burgers hebben om invloed uit te oefenen op de politiek, en kenmerken van een parlementaire democratie noemen.
			x	x	x	9. De kandidaat kan: - vormen van macht en machtsmiddelen herkennen, beschrijven en verklaren
	K7 Beeldvorming en stereotypering	x				10. De kandidaat kan: - uitingen van vooroordelen en beeldvorming ten aanzien van mannen en vrouwen in de samenleving herkennen en benoemen
			x	x	x	11. De kandidaat kan: - uitingen van vooroordelen en beeldvorming ten aanzien van mannen en vrouwen in de samenleving herkennen en benoemen

Conclusie Maatschappijleer 1:

In dit examenprogramma zijn geen eindtermen geformuleerd die direct een bijdrage leveren aan vergroting van het financiële inzicht. De genoteerde eindtermen zijn indirect. Zij kunnen bijdragen aan o.a. het verklaren cq. begrijpen van sociaal economische verschillen of de verschillen in bijv. beloningssystemen tussen man en vrouw.

Vak	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Maatschappijleer 2	K1 Oriëntatie op leren en werken	x	x	x	x	1. De kandidaat kan zich oriënteren op de eigen loopbaan en het belang van maatschappijleer in de maatschappij.
	K2 Basisvaardigheden	x	x	x	x	2. De kandidaat beheerst een aantal basisvaardigheden die betrekking hebben op: het vaardig omgaan met verbale en cijfermatige informatie

	K5 Mens en werk	x				7. De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> – functies en maatschappelijke waardering van arbeid herkennen – de rol van de overheid ten aanzien van arbeid en de kenmerken van de verzorgingsstaat herkennen – herkennen wat de invloed is van arbeidsverdeling op de sociale ongelijkheid – op het gebied van arbeid verschillende belangen en belangenorganisaties herkennen en aangeven welke middelen er zijn om voor belangen op te komen in overleg- en conflictsituaties – oorzaken en gevolgen van veranderingen op de arbeidsmarkt noemen.
			x	x	x	8. De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> – de functies en maatschappelijke waardering van arbeid herkennen en beschrijven, en factoren noemen die van invloed zijn op de cultuur van een bedrijf – de rol van de overheid ten aanzien van arbeid en de problematiek van de verzorgingsstaat herkennen en beschrijven – uitleggen welke invloed maatschappelijke arbeidsverdeling heeft op de sociale ongelijkheid in de samenleving – een beschrijving geven van de arbeidsverhoudingen in Nederland – oorzaken en gevolgen van veranderingen op de arbeidsmarkt noemen en verklaren.
	K6 De multiculturele samenleving	x				9. De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> – de sociaal-economische positie van allochtone groepen beschrijven – aangeven hoe met uitingen van vooroordelen en discriminatie kan worden omgegaan vanuit het beginsel van gelijkwaardigheid en respect.
				x	x	x

	K7 Massamedia	x				11. De kandidaat kan: – in voorbeelden de rol herkennen die media kunnen vervullen bij beeldvorming (waaronder vooroordelen en stereotypen), en bij de overdracht van waarden en normen
			x	x		12. De kandidaat kan: – benoemen wat de rol van de media is bij beeldvorming en aangeven hoe er sprake is van beïnvloeding door massamedia
	K8 Criminaliteit en rechtsstaat	x				13. De kandidaat kan: – oorzaken van criminaliteit herkennen – de rol van overheidsorganen ter bestrijding van criminaliteit aangeven en verschillende beleidsmaatregelen onderscheiden
						14. De kandidaat kan: – de aard, ontwikkeling en omvang van criminaliteit als maatschappelijk probleem herkennen en beschrijven – oorzaken van criminaliteit herkennen en beschrijven – de rol van overheidsorganen ter bestrijding van criminaliteit aangeven, verschillende beleidsmaatregelen en kenmerkende visies van politieke stromingen onderscheiden, en effectiviteit en wenselijkheid van beleidsmaatregelen beoordelen

Conclusie Maatschappijleer 2:

In dit examenprogramma zijn geen eindtermen geformuleerd die direct een bijdrage leveren aan het financiële inzicht. De genoteerde eindtermen zijn indirect. Zij kunnen bijdragen aan o.a. het verklaren cq. begrijpen van sociaal economische, of sociaal-culturele verschillen of de verschillen in bijv. beloningssystemen tussen man en vrouw.

Vak	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Nederlands	K5 Spreek- en gespreksvaardigheid	x	x	x	x	De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - relevante informatie verzamelen en verwerken ten behoeve van de spreek- en gesprekssituatie - strategieën hanteren ten behoeve van de spreek- en gesprekssituatie - compenserende strategieën kiezen en hanteren - het spreek-/luisterdoel in de situatie tot uitdrukking brengen - het spreek-/luisterdoel en taalgebruik richten op verschillende soorten publiek - het spreekdoel van anderen herkennen en de reacties van anderen inschatten - in spreek- en gesprekssituaties taalvarianten herkennen en daar adequaat op inspelen.
	K6 Leesvaardigheid		x	x	x	De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - leesstrategieën hanteren - compenserende strategieën kiezen en hanteren - het schrijfdoel van de auteur aangeven en de talige middelen die hij hanteert om dit doel te bereiken - een tekst indelen in betekenisvolle eenheden en de relaties tussen die eenheden benoemen - het hoofdonderwerp en de hoofdgedachte van een tekst aangeven en een samenvatting geven - een oordeel geven over de tekst en dit oordeel toelichten.
		x				De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - leesstrategieën hanteren - compenserende strategieën kiezen en hanteren - functie van beeld en opmaak in een tekst herkennen - het schrijfdoel van de auteur aangeven - een tekst indelen in betekenisvolle eenheden en de relaties tussen die eenheden benoemen - het hoofdonderwerp en de hoofdgedachte van een tekst aangeven

Vak	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
						- een oordeel geven over de tekst en dit oordeel toelichten.
	K7 Schrijfvaardigheid	x	x			De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - relevante informatie verzamelen en verwerken ten behoeve van het schrijven - schrijfstrategieën hanteren - compenserende strategieën kiezen en hanteren - het schrijfdoel in teksten tot uitdrukking brengen - het schrijfdoel en taalgebruik richten op verschillende soorten lezerspubliek - conventies hanteren met betrekking tot schriftelijk taalgebruik
	K8 Fictie		x	x	x	De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - verschillende soorten fictiewerken herkennen - de relatie tussen het fictiewerk en de werkelijkheid toelichten - kenmerken van fictie in het fictiewerk aanwijzen - relevante achtergrondinformatie verzamelen en selecteren - een persoonlijke reactie geven op een fictiewerk en deze toelichten met voorbeelden uit het werk.
		x				De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - verschillende soorten fictiewerken herkennen - de relatie tussen het fictiewerk en de werkelijkheid toelichten - een persoonlijke reactie geven op een fictiewerk en deze toelichten met voorbeelden uit het werk.

Conclusie Nederlands:

In dit examenprogramma zijn geen eindtermen geformuleerd die direct een bijdrage leveren aan het financiële inzicht. De genoteerde eindtermen zijn echter wel van cruciaal belang bij de ontwikkeling van financiële inzichten.

Vak	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Wiskunde	K5 Rekenen, meten en schatten	x	x	x	x	De kandidaat kan efficiënt rekenen en cijfermatige gegevens kritisch beoordelen, en daarbij: schatten en rekenen met gangbare maten en grootheden op een verstandige manier de rekenmachine gebruiken.
	K7 Informatieverwerking, statistiek					De kandidaat kan informatie verzamelen, weergeven en analyseren met behulp van grafische voorstellingen, en daarbij: statistische representatievormen en een graaf hanteren op basis van de verwerkte informatie verwachtingen uitspreken en conclusies trekken.
	K8 Geïntegreerde Wiskundige Activiteiten	x	x	x	x	De kandidaat kan problemen in alledaagse situaties vertalen naar wiskundige problemen, en daarbij: de hierboven genoemde vaardigheden geïntegreerd gebruiken conclusies trekken die relevant zijn voor de bewuste probleemsituatie.
	V2 Verrijksopdrachten			x	x	De leerling verricht complexe opdrachten, waarbij het proces van het probleemgebied kiezen, de probleemsituatie identificeren en mathematiseren, het probleem oplossen, de oplossing terugplaatsen in de oorspronkelijke situatie en reflecteren op het proces wordt doorlopen.

Conclusie wiskunde:

Dit vmbo-examenprogramma bevat geen eindtermen die direct gerelateerd kunnen worden aan het verhogen van het financiële inzicht. De eindtermen in bovenstaande tabel leveren allen een indirecte bijdrage aan dit inzicht. Deze eindtermen kunnen worden beschouwd als de basis om elders genoemde kwalificaties/competenties te kunnen behalen.

Beroepsgerichte programma's

Sector Techniek

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Bouwtechniek Breed	K2 Professionele vaardigheden	x	x	x		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.

Conclusie Bouwtechniek, Breed:

Dit examenprogramma bevat een eindterm die een directe bijdrage kan leveren aan het financiële inzicht, specifiek binnen de context van dit programma.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Bouwtechniek, Fijnhoutbewerkingen	K2 Professionele vaardigheden	x	x	x		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.

Conclusie Bouwtechniek, fijnhoutbewerkingen:

Dit examenprogramma bevat een eindterm die een directe bijdrage kan leveren aan het financiële inzicht, specifiek binnen de context van dit programma.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Bouwtechniek Metselen	K2 professionele vaardigheden	x	x	x		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.

Conclusie Bouwtechniek, metselen:

Dit examenprogramma bevat een eindterm die een directe bijdrage kan leveren aan het financiële inzicht, specifiek binnen de context van dit programma.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Bouwtechniek Schilderen	K2 Professionele vaardigheden	x	x	x		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.

Conclusie Bouwtechniek, schilderen:

Dit examenprogramma bevat een eindterm die een directe bijdrage kan leveren aan het financiële inzicht, specifiek binnen de context van dit programma.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Bouwtechniek Timmeren	K2 Professionele vaardigheden	x	x	X		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.

Conclusie Bouwtechniek, timmeren:

Dit examenprogramma bevat een eindterm die een directe bijdrage kan leveren aan het financiële inzicht, specifiek binnen de context van dit programma.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Elektrotechniek	K2 Professionele vaardigheden	x	x			De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
	K8 CAD		X			De kandidaat kan met behulp van CAD- en calculatie software: - een eenvoudige elektrotechnische installatie voor een woning ontwerpen - een werkvoorbereiding maken.
MEI	K2 Professionele vaardigheden			X		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
	K22 CAD			X		De kandidaat kan met behulp van CAD- en calculatie software: - een eenvoudige elektrotechnische installatie voor een woning ontwerpen - een werkvoorbereiding maken.

Conclusie Elektrotechniek:

Het examenprogramma Elektrotechniek (inclusief MEI: een combinatie van metaal-, elektro- en installatietechniek specifiek ontwikkeld voor de GL) bevat vier eindtermen die een bijdrage kunnen leveren aan het financiële inzicht. Het betreft hier vooral inzicht in de te maken kosten bij het werken/bouwen aan elektrische installaties: kostencalculaties.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Instalektro	K2 Professionele vaardigheden	X	x			De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
	K18 CAD		x	x		De kandidaat kan met behulp van CAD- en calculatie software: - een eenvoudige elektrotechnische installatie voor een woning ontwerpen

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
						- een werkvoorbereiding maken.
MEI	K2 Professionele vaardigheden			X		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
	K22 CAD			X		De kandidaat kan met behulp van CAD- en calculatie software: - een eenvoudige elektrotechnische installatie voor een woning ontwerpen - een werkvoorbereiding maken.

Conclusie Instalektro:

Het examenprogramma Instalektro (inclusief MEI) bevat vier eindtermen die een bijdrage kunnen leveren aan het financiële inzicht. Het betreft hier vooral inzicht in de te maken kosten bij het werken/bouwen aan installatietechnische en elektrische installaties: kostencalculaties.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Installatietechniek	K2 Professionele vaardigheden	x	x			De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
	K18 CAD		x			De kandidaat kan met behulp van CAD- en calculatie software: - een eenvoudige elektrotechnische installatie voor een woning ontwerpen - een werkvoorbereiding maken.
MEI	K2 Professionele vaardigheden			x		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
	K22 CAD			x		De kandidaat kan met behulp van CAD- en calculatie software: - een eenvoudige elektrotechnische installatie voor een woning ontwerpen - een werkvoorbereiding maken.

Conclusie Installatietechniek:

Het examenprogramma Installatietechniek (inclusief MEI bevat vier eindtermen die een bijdrage kunnen leveren aan het financiële inzicht. Het betreft hier vooral inzicht in de te maken kosten bij het werken/bouwen aan installatietechnische installaties: kostencalculaties.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Metaaltechniek	K2 Professionele vaardigheden	x	x			De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
		x	x			De kandidaat kan zijn werkzaamheden uitvoeren volgens regels die voortvloeien uit een integrale milieu- en kwaliteitszorg.
MEI (metaal, elektrotechniek en installatietechniek)	K2 Professionele vaardigheden			x		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
				x		VII. De kandidaat kan zijn werkzaamheden uitvoeren volgens regels die voortvloeien uit een integrale milieu en kwaliteitszorg.

Conclusie Metaaltechniek:

In het examenprogramma Metaaltechniek (inclusief MEI) komen geen eindtermen voor die direct een bijdrage leveren aan het financiële inzicht. De in het overzicht opgenomen eindtermen dragen indirect bij aan genoemd doel: inzicht krijgen in financiële consequenties die gedaan worden op het gebied van gebruik van productiekapitaal en inzet van processen.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Metalektr	K2 Professionele vaardigheden	x	x			De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
	K18 CAD		X			De kandidaat kan met behulp van CAD- en calculatie software: - een eenvoudige elektrotechnische installatie voor een woning ontwerpen - een werkvoorbereiding maken.
MEI	K2 Professionele vaardigheden			x		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
	K22 CAD			x		De kandidaat kan met behulp van CAD- en calculatie software: - een eenvoudige elektrotechnische installatie voor een woning ontwerpen - een werkvoorbereiding maken

Conclusie Metalektr:

Het examenprogramma metalektr (inclusief MEI) bevat vier eindtermen die een directe bijdrage leveren aan het financiële inzicht. Ook voor deze eindtermen geldt dat zij primair bijdrage aan het financiële inzicht in de kostenaspecten in de metalektrotechnische branche.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Transport en Logistiek	K2 Professionele vaardigheden	x	x	X		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
	K16 Voorraadbeheer		x	x		De kandidaat kan m.b.t. de inkoopbeheerstechnieken: - verzekerings-, schadeafhandelings- en klachtenafhandelingsprocedures uitvoeren - eenvoudige inkooprijzen berekenen en vergelijken

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
						- inkoopregistratietechnieken hanteren.

Conclusie Transport en Logistiek:

Het examenprogramma Transport en Logistiek bevat twee eindtermen die specifiek bijdrage aan het financiële inzicht. Het betreft hier eindtermen die vooral refereren aan specifieke financiële inzichten binnen de branche voor Transport en Logistiek.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Voertuigentechniek	K2 Professionele vaardigheden	x	x	x		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken

Conclusie Voertuigentechniek:

Het examenprogramma Voertuigentechniek bevat een eindterm die een bijdrage kan leveren aan het financiële inzicht.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Technologie in de gemengde leerweg10	I2 Algemene professionele vaardigheden			x		De kandidaat kan gegeven verbale en cijfermatige informatie verwerken
	E2 Verkoop en administratie			x		De kandidaat kan in een (gesimuleerde) praktijksituatie <ul style="list-style-type: none"> - een verkoopgesprek voeren - een geautomatiseerd kassasysteem bedienen - betaalmiddelen gebruiken

Conclusie Technologie in de gemengde leerweg:

Het examenprogramma Technologie in de gemengde leerweg bevat twee eindtermen die een bijdrage kunnen leveren aan de ontwikkeling van het financiële inzicht. Het betreft hier onder andere financieel inzicht binnen de economische sector.

Sector landbouw

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Landbouw breed11	K14 Werken in een winkel	x	x			De kandidaat kan: - een kassa bedienen;
			x	x		De kandidaat kan een globale kostprijsberekening maken.

Conclusie Landbouw breed:

Het examenprogramma Landbouw breed bevat twee eindtermen die een bijdrage kunnen leveren aan de ontwikkeling van financieel inzicht. Beiden leveren een algemene bijdrage aan de ontwikkeling van financieel inzicht.

Sector Economie

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Administratie	K2 Professionele vaardigheden	X	x			De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
	K3 Boekhouden 1	X	X	X		De kandidaat kan met behulp van geautomatiseerde systemen een eenvoudige boekingsgang samenstellen voor een handelsonderneming in de vorm van een eenmanszaak.
	K4 Betalingsverkeer	x	x	x		De kandidaat kan met behulp van geautomatiseerde systemen relevante berekeningen maken en formulieren invullen m.b.t. het betalingsverkeer.
	K10 Sub-administraties	x	x	x		De kandidaat kan met behulp van geautomatiseerde systemen subadministraties en bijboek bijhouden.
	K13 Boekhouden 2		x			De kandidaat kan met behulp van geautomatiseerde systemen een volledige boekingsgang samenstellen voor een handelsonderneming in de vorm van een eenmanszaak
	K14 Bedrijfsrekenen		x			<ul style="list-style-type: none"> - De kandidaat kan met behulp van geautomatiseerde systemen relevante bedrijfsadministratieve berekeningen maken. - afschrijvingsbedragen van de aanschafwaarde, van de boekwaarde en de boekwaarde berekenen - de heffing omzetbelasting volgens de methode van de belasting over de toegevoegde waarde berekenen.
	K15 Loonadministratie		x			De kandidaat kan administratieve handelingen verrichten gericht op de loonadministratie.
	K17 Financiële interpretaties		X			De kandidaat kan met behulp van geautomatiseerde systemen financiële overzichten produceren en interpreteren.
HAV	K2 Professionele vaardigheden			x		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.

Conclusie Administratie:

Het examenprogramma Administratie (inclusief HAV: handel, administratie en verkoop, specifiek voor de gemengde leerweg) bevat een aantal relevante eindtermen die bijdrage aan vergroting van het financiële inzicht. Het betreft hier dan vooral financieel inzicht binnen de context van de economische sector (administratie).

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)	
		bl	kl	gl	tl		
Consumptief bakken	K2 professionele vaardigheden	x	x			De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.	
	K3 bedrijfsvoering en organisatie	x	X			De kandidaat kan beheerstaken voor inkoop, productie en verkoop beschrijven en toepassen.	
	K7 Klantgericht handelen/sociale en commerciële vaardigheden			x	x		De kandidaat kan consumentengedrag herkennen, zijn handelen daarop afstemmen en daarbij sociale en commerciële vaardigheden toepassen.
		X					De kandidaat kan klantgericht handelen en daarbij sociale en commerciële vaardigheden toepassen.
COG	K2 professionele vaardigheden			x		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.	

Conclusie Consumptief Bakken:

Het examenprogramma consumptief bakken bevat een beperkt aantal eindtermen die een bijdrage leveren aan vergroting van het financiële inzicht. Het betreft hier een bijdrage aan het financiële inzicht binnen de consumptieve branche.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Consumptief breed	K2 Professionele vaardigheden	x	X			De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
	K3 Bedrijfsvoering en organisatie	x	x			De kandidaat kan beheerstaken voor inkoop, productie en verkoop beschrijven en toepassen.
	K7 Klantgericht handelen/sociale en		x	x		De kandidaat kan consumentengedrag herkennen, zijn handelen daarop afstemmen en daarbij

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
	commerciële vaardigheden					sociale en commerciële vaardigheden toepassen.
		X				De kandidaat kan klantgericht handelen en daarbij sociale en commerciële vaardigheden toepassen.
	K21 Verkoopregistratie	x	x	X		De kandidaat kan de consumpties van gasten registreren deze afrekenen en kan de kassastaat opmaken.
COG	K2 Professionele vaardigheden			x		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.

Conclusie Consumptief breed:

Het examenprogramma Consumptief breed (inclusief COG: consumptief breed voor de gemengde leerweg) bevat een beperkt aantal eindtermen die bijdrage aan de ontwikkeling van het financiële inzicht. Het betreft hier vooral het financiële inzicht binnen de context van de consumptieve branche (bakken).

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Consumptief Horeca	K2 Professionele vaardigheden	x	x			De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken
	K3 bedrijfsuitvoering en organisatie	x	X			De kandidaat kan beheerstaken voor inkoop, productie en verkoop beschrijven en toepassen.
	K7 Klantgericht handelen/sociale en commerciële vaardigheden		x	X		De kandidaat kan consumentengedrag herkennen, zijn handelen daarop afstemmen en daarbij sociale en commerciële vaardigheden toepassen.
		x				De kandidaat kan klantgericht handelen en daarbij sociale en commerciële vaardigheden toepassen.
COG	K2 Professionele vaardigheden			x		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.

Conclusie consumptief Horeca:

Het examenprogramma Consumptief horeca (inclusief COG: consumptief horeca voor de gemengde leerweg) bevat een beperkt aantal eindtermen die bijdragen aan het financiële inzicht. Het betreft hier vooral het financiële inzicht binnen de context van de branche.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Handel en administratie	K2 Professionele vaardigheden	x	X			De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
	K7 Verkoopregistratie	x	x	X		De kandidaat kan met behulp van geautomatiseerde systemen: <ul style="list-style-type: none"> - de verkoopprijs van een artikel berekenen - BTW-berekeningen uitvoeren - betalingen van klanten verwerken
				X		
	K9 Boekhouden	x	x	X		De kandidaat kan met behulp van geautomatiseerde systemen een eenvoudige boekingsgang samenstellen voor een handelsonderneming in de vorm van een eenmanszaak.
		x	x			De kandidaat kan met behulp van geautomatiseerde systemen subadministraties en bijboeken bijhouden.
	K10 Bedrijfseconomisch rekenen		x			De kandidaat kan met behulp van geautomatiseerde systemen relevante bedrijfseconomische berekeningen maken.
HAV	K2 Professionele vaardigheden			x		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.

Conclusie Handel en Administratie:

Het examenprogramma Handel en Administratie (inclusief HAV, handel, administratie en verkoop voor de gemengde leerweg) bevat een aantal eindtermen die bijdrage aan de ontwikkeling van het financiële inzicht. Het betreft hier specifiek financieel inzicht in de branche van handel en administratie.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Handel en Verkoop	K2 Professionele vaardigheden	x	x			De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
	K4 Kassa	x	x			De kandidaat kan al dan niet met behulp van geautomatiseerde systemen: <ul style="list-style-type: none"> - de verkoopprijs berekenen - BTW- berekeningen uitvoeren - betalingen van klanten verwerken - maatregelen ter voorkoming van derving nemen - de kassastaat opmaken.
				X		De kandidaat kan met behulp van een geautomatiseerd kassasysteem betalingen van klanten verwerken en de daarbij behorende administratieve handelingen uitvoeren.
				X		De kandidaat heeft kennis van: <ul style="list-style-type: none"> - de functies van de gebruikte apparatuur - de werkwijze bij betalingsverwerking.
	K7 Bedrijfseconomisch rekenen	x	x	X		De kandidaat kan met behulp van geautomatiseerde systemen prijscalculaties van artikelen uitvoeren en heeft kennis van de diverse aspecten van de prijsvorming.
			X	x		De kandidaat kan met behulp van geautomatiseerde systemen bedrijfseconomische kengetallen, overzichten en indexen berekenen.
			x	x		De kandidaat heeft kennis van de achterliggende berekeningswijze.
	K18 Financieel beheer/financieringsplan		x			De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - een balans en jaarrekening van een onderneming interpreteren - met behulp van geautomatiseerde systemen een financieringsplan opstellen.
	K19 Boekhouden		x			De kandidaat kan met behulp van geautomatiseerde systemen een eenvoudige boekingsgang samenstellen voor een handelsonderneming in de vorm van een eenmanszaak.
HAV	K2 Professionele vaardigheden			x		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
						maken.

Conclusie Handel en verkoop:

Het examenprogramma Handel en verkoop (inclusief HAV, handel, administratie en verkoop voor de gemengde leerweg) bevat een aantal eindtermen die bijdragen aan de ontwikkeling van het financieel inzicht. Het betreft hier onder anderen een bijdrage aan het financiële inzicht in branche specifieke onderwerpen.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Mode en commercie	K2 Professionele vaardigheden	x	x			De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
	K4 Kassa	x	x	x		De kandidaat kan al dan niet met behulp van geautomatiseerde systemen: <ul style="list-style-type: none"> - de verkoopprijs berekenen - BTW- berekeningen uitvoeren - betalingen van klanten verwerken - maatregelen ter voorkoming van derving nemen
HAV	K2 Professionele vaardigheden			x		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
	K5 Goederenstroom inkoop			x		De kandidaat kan administratieve handelingen verrichten gericht op de verwerking van een inkooporder en de daarbij behorende formulieren samenstellen.
	K6 Goederenstroom verkoop			X		De kandidaat kan administratieve handelingen verrichten gericht op de verwerking van een verkooporder en de daarbij behorende formulieren samenstellen.

Conclusie Mode en Commerce:

Het examenprogramma Mode en Commerce (inclusief HAV, handel, administratie en verkoop een programma specifiek voor de gemengde leerweg), bevat een aantal eindtermen die bijdragen aan vergroting van het financiële inzicht. Het betreft hier vooral inzicht binnen de branche van de mode en commercie.

Sector zorg en welzijn

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Uiterlijke verzorging	K2 Professionele vaardigheden	x	X			De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
		x	X			De kandidaat kan economisch bewust omgaan met materialen en middelen.
	K14 Verkooptheorie		x			De kandidaat heeft kennis van: <ul style="list-style-type: none"> - de begrippen BTW, bruto- en nettoprijs - verkoopregistratie
		x				De kandidaat heeft kennis van: <ul style="list-style-type: none"> - de begrippen BTW, bruto- en nettoprijs - verkoopregistratie.
	K15 Verkoopwerkzaamheden		x			De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - de kassa bedienen en betalingen afhandelen
		x				De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - de verkoopruimte verzorgen - goederen ontvangen en verwerken - de kassa bedienen en betalingen afhandelen - een verkoopgesprek voeren.

ZWG	K2 Professionele vaardigheden			x		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
				x		De kandidaat kan economisch bewust omgaan met materialen en middelen.

Conclusie Uiterlijke verzorging:

Het examenprogramma uiterlijke verzorging (inclusief ZWG, zorg en welzijn specifiek voor de gemengde leerweg) bevat een aantal eindtermen die kunnen bijdragen aan ontwikkeling van het financieel inzicht. Het betreft hier onder anderen een bijdrage aan het financiële inzicht in de UV-sector.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Verzorging	K2 Professionele vaardigheden	x	X			De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
		x	x			De kandidaat kan economisch bewust omgaan met materialen en middelen.
VZ	K2 Professionele vaardigheden			X		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
				x		De kandidaat kan economisch bewust omgaan met materialen en middelen.

Conclusie Verzorging:

Het examenprogramma Verzorging (inclusief VZ, verzorging specifiek voor de gemengde leerweg) bevat een aantal eindtermen die kunnen bijdragen aan vergroting van het financieel inzicht. Het betreft hier onder anderen een bijdrage aan het financiële inzicht in de verzorgingssector.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Zorg en welzijn breed	K2 Professionele vaardigheden	x	x			De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
		x	x			De kandidaat kan economisch bewust omgaan met materialen en middelen.
ZWG	K2 Professionele vaardigheden			X		De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken.
				x		De kandidaat kan economisch bewust omgaan met materialen en middelen.

Conclusie Zorg en Welzijn breed:

Het examenprogramma Zorg en welzijn breed (inclusief ZWG, zorg en welzijn breed specifiek voor de gemengde leerweg) bevat een aantal eindtermen die kunnen bijdragen aan ontwikkeling van het financieel inzicht. Het betreft hier onder anderen een bijdrage aan het sectorspecifieke financiële inzicht.

Intersectorale programma

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Intersectoraal12	IS2 Algemene professionele vaardigheden	x	X			De kandidaat kan gegeven verbale en cijfermatige informatie verwerken
	IS3 Intersectorale methodische vaardigheden	x	X			De kandidaat kan in zijn werk rekening houden met de volgende dilemma's en dat toelichten: prijs versus kwaliteit
				X		

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
						<ul style="list-style-type: none"> - milieu versus winst - tijd versus kwaliteit - prijs versus kwaliteit
			X			De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - informatie geven over uitvoeringstijd, materialen en kosten van uitgevoerde/ uit te voeren werkzaamheden en op basis daarvan conclusies trekken
	IS4 Technologie en dienstverlening*		X			De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - werken binnen een gegeven financiële taakstelling en een overzicht maken van gebruiks- en onderhoudskosten en de kosten van verwijdering
	IS5 Technologie en Commercie*		X			De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - een onderzoek doen naar de behoeften van toekomstige klanten en deze behoeften vertalen in een plan van eisen, een kostprijsbepaling en een verkoopprijs
			X			De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - een onderzoek doen naar de behoeften van toekomstige klanten en deze behoeften vertalen in een plan van eisen, een kostprijsbepaling en een verkoopprijs
			X			De kandidaat kan werken binnen een gegeven financiële taakstelling
	IS6 Dienstverlening en commercie*	x	X			<i>Beheer:</i> De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - werken met eenvoudige geautomatiseerde administratieve toepassingen voor het invoeren, muteren en verwerken van informatie en gegevens - het overzicht houden op inkomsten en uitgaven
				x		

* verplichte exameneenheid behorende bij de respectievelijke uitstroomvarianten: - Technologie en Dienstverlening - Technologie en Commercie - Dienstverlening en Commercie

Conclusie intersectoraal

Het examenprogramma Intersectoraal bevat een aantal eindtermen die een bijdrage kunnen leveren aan vergroting van het financieel inzicht. Het betreft hier onder andere inzicht in sectorspecifieke financiële inzichten.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
ICT route13	ICT2 Algemene professionele vaardigheden	x	x			De kandidaat kan gegeven verbale en cijfermatige informatie verwerken
	ICT4 ICT en dienstverlening	x	x			De kandidaat kan commerciële activiteiten verzorgen
ICT route in de GL	ICT2 Algemene professionele vaardigheden			x		De kandidaat kan gegeven verbale en cijfermatige informatie verwerken
	ICT4 ICT en dienstverlening			x		De kandidaat kan commerciële activiteiten verzorgen

Conclusie ICT-route:

Het examenprogramma ICT-route (inclusief ICT route in de GL) bevat vier eindtermen die een bijdrage kunnen leveren aan ontwikkeling van het financiële inzicht. Het betreft hier vooral een bijdrage aan het financiële inzicht in de ICT-branche.

beroepsgericht programma	Exameneenheden	leerweg				Eindtermen (kernwoord)
		bl	kl	gl	tl	
Sport, dienstverlening en veiligheid ¹⁴	K3 Grondhouding en kernvaardigheden SDV	X	x			De kandidaat kan in een (gesimuleerde) praktijksituatie: - werken onder budgettaire en tijdsdruk

Conclusie Sport, dienstverlening en veiligheid:

Het examenprogramma SDV bevat een eindterm die een bijdrage kan leveren aan de ontwikkeling van het financiële inzicht. Het betreft hier dan een bijdrage aan het financiële inzicht in de SDV-branche.

3.3.4.3 Conclusie

De analyse van de AVO-vakken en de beroepsgerichte programma's voor de vmbo-bovenbouw levert een beperkt aantal eindtermen op die een bijdrage kunnen leveren aan het financiële inzicht.

In de onderstaande tabellen zijn per vak en beroepsgericht programma het aantal relevante eindtermen opgenomen.

vak	geen bijdrage	Aantal eindtermen			
		bl	kl	gl	tl
Aardrijkskunde		2	2	3	3
Beeldende vakken	x				
Biologie		1	1	1	1
Dans	x				
Geschiedenis		2	2	2	2
Economie		8	8	9	9
Lichamelijke opvoeding 1	x				
Maatschappijleer 1		5	5	5	5
Maatschappijleer 2		6	5	5	5
Moderne vreemde talen	x				
Muziek	x				
Nask1	x				
Nask2	x				
Nederlands		4	4	3	3
Wiskunde		2	2	3	3

In de onderstaande tabel geven de **vet- en cursiefgedrukte** cijfers het aantal eindterm aan dat in het kerndeel K2 (of vergelijkbaar): (algemene) professionele vaardigheden is geformuleerd. Opvallend daarbij is dat voor nagenoeg elk beroepsgericht programma een (en in een enkel geval twee) eindtermen is geformuleerd in kerndeel 2 ((algemene) professionele vaardigheden)

beroepsgerichte programma	aantal eindtermen			
	bl	kl	gl	tl
sector techniek				
Bouwtechniek breed	1	1	1	
Bouwtechniek fijnhout	1	1	1	
bouwtechniek metselen	1	1	1	
Bouwtechniek schilderen	1	1	1	
Bouwtechniek timmeren	1	1	1	
Grafimedia	-	-	-	
Elektrotechniek (incl. MEI)	1	1+1	1+1	
Instalektro (incl. MEI)	1	1+1	1+2	
Installatietechniek (incl. MEI)	1	1+1	1+1	
Metaaltechniek (incl. MEI)	1+1	1+1	1+1	
Metalektro	1	1+1	1+1	
Transport en logistiek	1	1+1	1+1	

Voertuigentechniek	1	1	1	
Technologie in de GL			1+1	
sector economie	bl	kl	gl	tl
Administratie (incl. HAV)	1+3	2+6	1+3	
Consumptief bakken (incl. COG)	1+2	1+2	1+1	
Consumptief breed (incl. COG)	1+3	1+3	1+2	
Consumptief horeca (incl. COG)	1+2	1+2	1+1	
Handel en Administratie (incl. HAV)	1+3	1+5	1+2	
Handel en Verkoop (incl. HAV)	1+2	1+6	1+5	
Mode en Commercie (incl. HAV)	1+1	1+1	1+3	
Sector landbouw	bl	kl	gl	tl
Landbouw				
Landbouw breed	1	2	2	
Sector zorg en welzijn	bl	kl	gl	tl
Uiterlijke verzorging (incl. ZWG)	1+3	1+3	2	
Verzorging (incl. VZ)	1+1	1+1	2	
Zorg en Welzijn breed (incl. ZWG)	2	2	1+1	
Intersectorale programma	bl	kl	gl	tl
Intersectoraal	1+2	1+9		
Sport, dienstverlening en veiligheid	1	1		
ICT route (incl. GL)	1+1	1+1	1+1	

In de kolom tl (theoretische leerweg) zijn geen eindtermen in de examenprogramma's gevonden. Dat is niet vreemd: er zijn voor de theoretische leerweg geen beroepsgerichte programma's.

Het meest concrete aanknopingspunt voor vergroting van financieel inzicht in het vmbo vormt het vak maatschappijleer 1. Dit vak is verplicht voor alle leerlingen, maar kan door docenten grotendeels zelf ingevuld worden. De eindtermen van dit vak geven wel handvaten om aandacht te besteden aan vergroting van financieel inzicht.

Daarnaast bieden programma's in de sectoren Economie en Zorg en welzijn aanknopingspunten voor vergroting van financieel inzicht. Nadeel is echter dat deze programma's maar door een beperkt aantal leerlingen gevolgd worden (± 24.000 leerlingen per jaar)

Het vak economie biedt de meeste aanknopingspunten voor vergroting van financieel inzicht van leerlingen, maar dit vak wordt maar door een zeer beperkt aantal leerlingen per jaar gevolgd (± 17.000 per jaar).

3.3.5 Tweede Fase havo/vwo

3.3.5.1 Inhoud Tweede Fase Havo)

(artikel 26c. Inrichting profielen havo)

Voor het hoger algemeen vormend onderwijs worden in de Tweede Fase in het algemeen voor alle leerlingen verplichte deel de volgende vakken aangeboden:

- Nederlandse taal en literatuur
- Engelse taal en literatuur
- maatschappijleer 1
- culturele en kunstzinnige vorming 1
- lichamelijke opvoeding

Voor de profielen:

- Het profieldeel van het profiel ***natuur en techniek*** in het havo omvat de volgende vakken:
 - wiskunde B:
 - natuurkunde,
 - scheikunde:
 - een van de volgende profielkeuzevakken, ter keuze van de leerling, en voor zover het bevoegd gezag deze vakken aanbiedt:
 - natuur, leven en technologie
 - informatica
 - biologie
 - wiskunde D .
- Het profieldeel van het profiel ***natuur en gezondheid*** in het havo omvat de volgende vakken:
 - wiskunde A met dien verstande dat de leerling het vak wiskunde A kan vervangen door wiskunde B, voor zover het bevoegd gezag dit vak als onderdeel van dit profiel aanbiedt,
 - biologie
 - scheikunde
 - een van de volgende profielkeuzevakken, ter keuze van de leerling, voor zover het bevoegd gezag deze vakken aanbiedt:
 - natuur, leven en technologie;
 - aardrijkskunde;
 - natuurkunde
- Het profieldeel van het profiel ***economie en maatschappij*** in het havo omvat de volgende vakken:
 - wiskunde A met dien verstande dat de leerling het vak wiskunde A kan vervangen door wiskunde B, voor zover het bevoegd gezag dit vak als onderdeel van dit profiel aanbiedt,
 - economie,
 - geschiedenis
 - een van de volgende profielkeuzevakken, ter keuze van de leerling voor zover het bevoegd gezag deze vakken aanbiedt:
 - management en organisatie;
 - aardrijkskunde;
 - maatschappijwetenschappen;
 - Franse taal en literatuur, Duitse taal en literatuur, Spaanse taal en literatuur, Russische taal en literatuur, Italiaanse taal en literatuur, Arabische taal en literatuur, Turkse taal en literatuur, of Friese taal en cultuur
- Het profieldeel van het profiel ***cultuur en maatschappij*** in het havo omvat de volgende vakken:
 - geschiedenis:
 - Franse taal en literatuur, Duitse taal en literatuur, Spaanse taal en literatuur, Russische taal en literatuur, Italiaanse taal en literatuur, Arabische taal en literatuur, Turkse taal en literatuur, of Friese taal en cultuur ter keuze van de leerling voor zover het bevoegd gezag deze vakken aanbiedt:
 - een van de volgende culturele profielkeuzevakken ter keuze van de leerling, voor zover het bevoegd gezag deze vakken aanbiedt:
 - kunst (beeldende vormgeving), kunst (muziek), kunst (drama), kunst (dans), muziek, tekenen, handvaardigheid of textiele vormgeving;
 - filosofie;

- Franse taal en literatuur, Duitse taal en literatuur, Spaanse taal en literatuur, Russische taal en literatuur, Italiaanse taal en literatuur, Arabische taal en literatuur, Turkse taal en literatuur, of Friese taal en cultuur,
- een van de volgende maatschappelijke profielkeuzevakken ter keuze van de leerling, voor zover het bevoegd gezag deze vakken aanbiedt:
 - aardrijkskunde;
 - maatschappijwetenschappen;
 - economie.
- Het vrije deel van elk profiel in het havo kan omvatten:
 - de vakken, genoemd in het eerste tot en met het vijfde lid, voor zover nog niet gekozen, met dien verstande dat:
 - van de vakken wiskunde A en wiskunde B er slechts één deel kan uitmaken van het profiel, dat wiskunde D uitsluitend kan worden gekozen indien ook wiskunde B deel uitmaakt van het profiel, en
 - kunst (beeldende vormgeving) niet gekozen kan worden in combinatie met tekenen, handvaardigheid of textiele vormgeving, dat kunst (muziek) niet gekozen kan worden in combinatie met muziek, en
 - van de vakken tekenen, handvaardigheid en textiele vormgeving er slechts één deel kan uitmaken van het profiel,
 - de volgende vakken, met dien verstande dat deze vakken slechts deel kunnen uitmaken van het vrije deel voor zover de desbetreffende taal niet reeds eerder is gevolgd of al deel uitmaakt van het profiel:
 - Spaanse taal en literatuur (elementair),
 - Russische taal en literatuur (elementair),
 - Italiaanse taal en literatuur (elementair),
 - Arabische taal en literatuur (elementair), en
 - Turkse taal en literatuur (elementair),
 - de volgende vakken
 - kunst (algemeen),
 - algemene natuurwetenschappen, en
 - bewegen, sport en maatschappij, en
 - door het bevoegd gezag vast te stellen vakken en andere programmaonderdelen

N.B. In de definitieve versie van voorliggende publicatie wordt bovenstaande opsomming vervangen door een schema evenals de opsomming voor vwo.

3.3.5.2 Inhoud Tweede Fase vwo

(artikel 26b. Inrichting profielen havo)

Het gemeenschappelijk deel van elk profiel in *het atheneum* omvat de volgende vakken:

- Nederlandse taal en literatuur,
- Engelse taal en literatuur,
- Franse taal en literatuur, Duitse taal en literatuur, Spaanse taal en literatuur, Russische taal en literatuur, Italiaanse taal en literatuur, Arabische taal en literatuur, Turkse taal en literatuur, of Friese taal en cultuur ter keuze van de leerling, voor zover het bevoegd gezag deze vakken aanbiedt,
- maatschappijleer,
- algemene natuurwetenschappen,

- culturele en kunstzinnige vorming of ter keuze van de leerling klassieke culturele vorming, voor zover het bevoegd gezag dit aanbiedt, met dien verstande dat het vak klassieke culturele vorming in elk geval deel uitmaakt van het profiel indien ook Latijnse taal en literatuur of Griekse taal en literatuur, dan wel beide, deel uitmaken van het profiel en
 - lichamelijke opvoeding .

Het gemeenschappelijk deel van elk profiel in *het gymnasium* omvat de volgende vakken:

- Nederlandse taal en literatuur,
- Engelse taal en literatuur,
- Latijnse taal en literatuur of Griekse taal en literatuur,
- maatschappijleer,
- algemene natuurwetenschappen,
- klassieke culturele vorming en
- lichamelijke opvoeding.

Voor de profielen:

- Het profieldeel van het profiel ***natuur en techniek*** in het gymnasium en atheneum omvat de volgende vakken:
 - wiskunde B,
 - natuurkunde,
 - scheikunde en
 - een van de volgende profielkeuzevakken, ter keuze van de leerling, voor zover het bevoegd gezag deze vakken aanbiedt:
 - natuur, leven en technologie;
 - informatica;
 - biologie;
 - wiskunde D
- Het profieldeel van het profiel ***natuur en gezondheid*** in het gymnasium en atheneum omvat de volgende vakken:
 - wiskunde A met dien verstande dat de leerling het vak wiskunde A kan vervangen door wiskunde B, voor zover het bevoegd gezag dit vak als onderdeel van dit profiel aanbiedt,
 - biologie,
 - scheikunde en
 - een van de volgende profielkeuzevakken ter keuze van de leerling, voor zover het bevoegd gezag deze vakken aanbiedt:
 - natuur, leven en technologie;
 - aardrijkskunde;
 - natuurkunde.
- Het profieldeel van het profiel ***economie en maatschappij*** in het gymnasium en atheneum omvat de volgende vakken:
 - wiskunde A met dien verstande dat de leerling het vak wiskunde A kan vervangen door wiskunde B, voor zover het bevoegd gezag dit vak als onderdeel van dit profiel aanbiedt,
 - economie,
 - geschiedenis en
 - een van de volgende profielkeuzevakken ter keuze van de leerling, voor zover het bevoegd gezag deze vakken aanbiedt:
 - management en organisatie;
 - aardrijkskunde;

- maatschappijwetenschappen;
- Franse taal en literatuur, Duitse taal en literatuur, Spaanse taal en literatuur, Russische taal en literatuur, Italiaanse taal en literatuur, Arabische taal en literatuur, Turkse taal en literatuur of Friese taal en cultuur.
- Het profieldeel van het profiel **cultuur en maatschappij** in het gymnasium en atheneum omvat de volgende vakken:
 - wiskunde C met dien verstande dat de leerling het vak wiskunde C kan vervangen door wiskunde A of wiskunde B, voor zover het bevoegd gezag deze vakken als onderdeel van dit profiel aanbiedt,
 - geschiedenis,
 - een van de volgende culturele profielkeuzevakken ter keuze van de leerling, voor zover het bevoegd gezag deze vakken aanbiedt:
 - kunst (beeldende vormgeving), kunst (muziek), kunst (drama), kunst (dans), muziek, tekenen, handvaardigheid of textiele vormgeving;
 - filosofie;
 - Franse taal en literatuur, Duitse taal en literatuur, Spaanse taal en literatuur, Russische taal en literatuur, Italiaanse taal en literatuur, Arabische taal en literatuur, Turkse taal en literatuur, Friese taal en cultuur
 - een van de volgende maatschappelijke profielkeuzevakken ter keuze van de leerling, voor zover het bevoegd gezag deze vakken aanbiedt:
 - Aardrijkskunde,
 - maatschappijwetenschappen;
 - economie.

Het vrije deel van elk profiel in het gymnasium en atheneum kan omvatten:

- de vakken, genoemd in het eerste tot en met het zesde lid, voor zover
- nog niet gekozen, met dien verstande dat:
 - van de vakken wiskunde A, wiskunde B en wiskunde C er slechts één deel kan uitmaken van het profiel, dat wiskunde D uitsluitend kan worden gekozen indien ook wiskunde B deel uitmaakt van het profiel, en
 - kunst (beeldende vormgeving) niet gekozen kan worden in combinatie met tekenen, handvaardigheid of textiele vormgeving, dat kunst (muziek) niet gekozen kan worden in combinatie met muziek, en van de vakken tekenen, handvaardigheid en textiele vormgeving er slechts één deel kan uitmaken van het profiel,
- de volgende vakken, met de daarbij vermelde normatieve studielast, uitgedrukt in uren, met dien verstande dat deze vakken slechts deel kunnen uitmaken van het vrije deel voor zover de desbetreffende taal niet reeds eerder is gevolgd of al deel uitmaakt van het profiel:
 - Spaanse taal en literatuur (elementair),
 - Russische taal en literatuur (elementair),
 - Italiaanse taal en literatuur (elementair),
 - Arabische taal en literatuur (elementair) en
 - Turkse taal en literatuur (elementair),
- de volgende vakken:
 - kunst (algemeen),
 - bewegen, sport en maatschappij en
- door het bevoegd gezag vast te stellen vakken en andere programmaonderdelen.

3.3.5.3 Eindtermen per vak Tweede Fase

Examenprogramma's vwo

Examenprogramma	Domein	subdomein	Eindtermen (kernwoord)
Maatschappijleer VWO	Domein D: Verzorgingsstaat	Subdomein D2: Sociale rechten en plichten; kenmerken van een verzorgingsstaat	De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - voorbeelden van sociale rechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet;
		Subdomein D3: De praktijk van de verzorgingsstaat	De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - hoofdlijnen aangeven van politieke discussies over de praktijk van de verzorgingsstaat en de opvattingen van politieke partijen hierover; - het proces beschrijven van een mogelijk terugtrekkende rol van de verzorgingsstaat en de wisselwerking die zich daarbij voordoet tussen politiek en samenleving; - de relatie tussen de verzorgingsstaat en sociale ongelijkheid uitleggen.
		Subdomein D4: Internationale vergelijking en internationale organisaties	De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - een vergelijking maken tussen de Nederlandse verzorgingsstaat en die in een ander westers land; - aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de sociale rechten van de Europese burger.

Examenprogramma	Domein	subdomein	Eindtermen (kernwoord)
		Subdomein E3: De praktijk van de pluriforme samenleving	<p>De kandidaat kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - op basis van bronnen de verschillen in leefomstandigheden, gewoonten en gebruiken van (afstammelingen van) migranten enerzijds en de autochtone meerderheid van de bevolking anderzijds verklaren; - uitleggen welke verschijnselen verband houden met toenemende of afnemende sociale cohesie; - het beleid van de politiek ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen/asielzoekers terugvoeren op (inter)nationale documenten; - de standpunten van politieke partijen met betrekking tot vluchtelingen en migranten vergelijken en commentariëren; - verschillende visies weergeven met het oog op de mogelijkheid om waarden te formuleren als basis voor verklaringen waarin aan alle mensen bepaalde rechten worden toegekend.
algemene natuurwetenschappen vwo	Domein D: Biosfeer	Subdomein D2: Duurzame ontwikkeling	15. De kandidaat kan uitleggen wat duurzame ontwikkeling inhoudt, het effect van ingrepen in de biosfeer kritisch bespreken en daarbij onderscheid maken tussen economische, ecologische, sociaal-culturele en mondiale aspecten.
geschiedenis vwo	Domein B: Oriëntatiekennis		Voor tijdvak 6 (tijd van regenten en vorsten (1600-1700) / Gouden Eeuw / 17e eeuw) gelden de volgende kenmerkende aspecten: <ul style="list-style-type: none"> - de bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek; - wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie;
			Voor tijdvak 9 (tijd van de wereldoorlogen (1900-1950) / eerste helft 20e eeuw) gelden de volgende kenmerkende aspecten: <ul style="list-style-type: none"> - de crisis van het wereldkapitalisme.
			Voor tijdvak 10 (tijd van televisie en computer (vanaf 1950) / tweede helft 20e eeuw) gelden de volgende

Examenprogramma	Domein	subdomein	Eindtermen (kernwoord)
			kenmerkende aspecten: - de toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen;
economie vwo	Domein A: Vaardigheden	Subdomein A1: Economische aspecten van concrete maatschappelijke vraagstukken	1. De kandidaat kan bij concrete maatschappelijke vraagstukken de economische aspecten onderscheiden van geografische, historische en sociale aspecten.
		Subdomein A3: Economische perspectieven en belangen	3. De kandidaat kan economische perspectieven en daaruit voortvloeiende belangen onderkennen van werknemers, werkgevers, consumenten, burgers, overheid, bankwezen en belangenverenigingen.
		Subdomein A6: Strategische vaardigheden	6. De kandidaat kan in relatief eenvoudige gevallen: redeneren binnen expliciete vooronderstellingen en daarbij gebruik maken van een kosten-batenanalyse;
	Domein C: Internationale arbeidsverdeling		8. De kandidaat kan de oorzaken en gevolgen van internationale economische samenwerking en integratie en de problematiek inzake vrijhandel en protectie analyseren
	Domein D: Betalingsbalans		9. De kandidaat kan karakteristieken van de internationale handel verklaren en daarbij gebruikmaken van de betalingsbalans en het onderscheid lopende rekening en kapitaalrekening. Tevens kan de kandidaat oorzaken en gevolgen van onevenwichtigheden op de betalingsbalans analyseren en daarbij aangeven op welke manieren betalingsbalansevenwicht gerealiseerd kan worden
	Domein E: Wisselkoersen		10. De kandidaat kan de relatie leggen tussen de geld- en goederenstromen van en naar het buitenland en de wisselkoers van een valuta. Daarbij kan de kandidaat voor- en nadelen analyseren van vaste dan wel

Examenprogramma	Domein	subdomein	Eindtermen (kernwoord)
			zwevende wisselkoersen en in deze analyse de instrumenten voor wisselkoersbeleid betrekken.
	Domein I: Produceren en welvaart		14. De kandidaat kan de productie, de structuur van kosten en opbrengsten en de doelstellingen van ondernemingen analyseren. Tevens kan de kandidaat het ontstaan van toegevoegde waarde bij ondernemingen verklaren en de relatie leggen met de inkomensvorming.
	Domein K: Inkomensvorming en inflatie		16. De kandidaat kan de beloning voor de productiefactoren benoemen en is in staat om het verband tussen inkomen, prijzen en koopkracht te analyseren, mede gelet op het proces van loonvorming in Nederland. Tevens kan de kandidaat oorzaken en gevolgen van inflatie verklaren en deze in verband brengen met het renteniveau.
	Domein L: Inkomensverdeling		17. De kandidaat kan met betrekking tot de personele inkomensverdeling en de categoriale inkomensverdeling de ontwikkeling en de gevolgen daarvan voor de nationale economie analyseren. In deze analyse kan de kandidaat het ontstaan van personele inkomensverschillen verklaren en de gevolgen van deze verschillen voor de arbeidsmarkt en de rol van de overheid in deze beschrijven.
	Domein M: Economische kringloop		18. De kandidaat kan de samenhang tussen de macro-economische grootheden beschrijven en zowel de omvang als ontwikkeling van de productiecapaciteit en de nationale bestedingen verklaren. Tevens kan de kandidaat de beïnvloeding van bovenstaande zaken opsplitsen in conjunctuur- en structuurbeleid.
	Domein N: Markt, overheid en economische orde		19. De kandidaat kan de allocatie van productiefactoren op basis van het marktmechanisme alsmede op basis van het budgetmechanisme analyseren. In hoofdlijnen kan de kandidaat de samenstelling en de ontwikkeling van de overheidsfinanciën analyseren en in deze analyse de doelstellingen en instrumenten van economische politiek betrekken.
	Domein P: Sociale zekerheid		21. De kandidaat kan het Nederlandse sociale stelsel beschrijven en de argumentatie omtrent meer of minder marktwerking in de sociale zekerheid verklaren. Tevens kan de kandidaat de invloed analyseren die sociale zekerheid kan hebben op de arbeidsmarkt.
	Domein Q: Europese integratie		22. De kandidaat kan de besluitvorming binnen de Europese Unie en binnen de Economische en Monetaire Unie op hoofdlijnen beschrijven en analyseren welke gevolgen een toenemende Europese integratie heeft voor de nationale economische politiek.

Examenprogramma	Domein	subdomein	Eindtermen (kernwoord)
management en organisatie vwo	Domein A: Vaardigheden	Subdomein A1: Economische aspecten van vraagstukken binnen organisaties	1. De kandidaat kan bij veel voorkomende vraagstukken binnen commerciële en niet- commerciële organisaties de economische dimensie vanuit het perspectief van het management verklaren
		Subdomein A3: Economische perspectieven en belangen	3. De kandidaat kan economische perspectieven en daaruit voortvloeiende belangen onderkennen van de diverse betrokkenen bij de organisatie.
	Domein B: Interne organisatie en personeelsbeleid	Subdomein B1: Interne organisatie	6. De kandidaat kan beschrijven en verklaren op welke manier(en) de functies binnen commerciële en niet-commerciële organisaties dienen samen te hangen om tot goede beslissingen te komen.
		Subdomein B2: Personeelsbeleid	7. De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - analyseren en verklaren waarom een organisatie bij het selecteren van personeel grote waarde hecht aan de economische voor- en nadelen die de organisatie heeft van nieuwe personeelsleden; - verklaren waarom de overheid via wetgeving of andere maatregelen tracht de positie van bepaalde sociale groeperingen op de arbeidsmarkt te beïnvloeden.
	Domein C: Financiering van activiteiten	Subdomein C1: Rechtsvormen	8. De kandidaat kan de verschillende rechtsvormen beschrijven die commerciële en niet-commerciële organisaties kunnen kiezen, en verklaren waarom de organisatie voor een bepaalde rechtsvorm kiezen.
		Subdomein C2: Aantrekken van geld	9. De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - de werking van de vermogensmarkt beschrijven vanuit het perspectief van particulieren, commerciële organisaties en niet-commerciële organisaties; - verklaren welke mogelijkheden, beperkingen en redenen er zijn voor particulieren, commerciële organisaties en niet-commerciële organisaties voor het aantrekken van vermogen; - de keuze voor het aantrekken van het vermogen cijfermatig ondersteunen.

Examenprogramma	Domein	subdomein	Eindtermen (kernwoord)
	Domein E: Financieel beleid	Subdomein E1: Financieel beleid in niet- commerciële organisaties	12. De kandidaat kan op basis van algemene modellen een overzicht van inkomsten en uitgaven herleiden tot een staat van baten en lasten (en vice versa).
		Subdomein E2: Financieel beleid in commerciële organisaties: handels- ondernemingen	13. De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - op basis van algemene modellen de verkoopprijs berekenen; - de uitgaven en ontvangsten herleiden tot kosten en opbrengsten, een liquiditeitsbegroting en de voorcalculatorische en de nacalculatorische resultatenrekening opstellen en de samenhang verklaren; - berekeningen uitvoeren die gericht zijn op de herleiding of vaststelling van data van een algemeen model voor de interne verslaggeving.
		Subdomein E3: Financieel beleid in commerciële organisaties: industriële ondernemingen	14. De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - op basis van algemene modellen voor een bedrijf met stukproductie of voor een bedrijf met homogene massaproductie de fabricagekostprijs, de commerciële kostprijs en de verkoopprijs vaststellen, en daarbij onderscheid maken tussen werkelijke kosten en toegestane kosten; - de ontwikkeling in de resultaten analyseren, zowel met behulp van gegevens uit interne als uit externe verslaggeving; - de balans en de resultatenrekening zowel ten behoeve van de externe als ten behoeve van de interne verslaggeving opstellen, en de relatie tussen de interne en externe verslaggeving analyseren en beschrijven.
	Domein G: Externe financiële verslaggeving		17. De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - de begroting en de jaarrekening van commerciële en niet-commerciële organisaties analyseren, zoals deze worden voorgelegd aan medezeggenschapsraden, ondernemingsraden en leden- of aandeelhoudersvergaderingen;

Examenprogramma	Domein	subdomein	Eindtermen (kernwoord)
			- een balans en de resultatenrekening voor het externe verslag opstellen en uit potentiële data de relevante grootheden kiezen.
maatschappijwetenschappen vwo	Domein A: Vaardigheden	Subdomein A3: Benaderingswijzen	3. De kandidaat kan concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij gebruikmaken van de benaderingswijzen van maatschappijleer: de sociaal-economische benaderingswijze.
	Domein B: Politieke besluitvorming	Subdomein B4: Internationale betrekkingen	7. De kandidaat kan uitleggen hoe politieke beleids- en besluitvormingsprocessen in Nederland worden beïnvloed door de politieke, economische en culturele verwevenheid van de internationale samenleving.
	Domein C: Massamedia	Subdomein C4: Massamedia en commercie	11. De kandidaat kan de invloed analyseren van economische overwegingen, belangen en ontwikkelingen op de organisatie en de werking van de media en op het media-aanbod.
	Domein E: Mens en werk	Subdomein E1: Politieke visies en verzorgingsstaat	17. De kandidaat kan:
			Subdomein E2: Economische orde
	Domein G: Milieu en beleid	Subdomein G4: Mondiaal niveau	31. De kandidaat kan:
	Domein H: Ontwikkelingssamenwerking	Subdomein H2: Nationale en	34. De kandidaat kan

Examenprogramma	Domein	subdomein	Eindtermen (kernwoord)
		internationale organisaties	terugdringen van onderontwikkeling tegen de achtergrond van het Nederlandse ontwikkelingsbeleid, internationale verhoudingen en internationalisering/globalisering.
		Subdomein H3: Economische betrekkingen	35. De kandidaat kan aangeven in welke mate het ontwikkelingsbeleid van Nederland en van andere westerse landen of internationale organisaties rekening houdt met de economische belangen van de Derde Wereld.
filosofie vwo	Domein D: Kennisleer	Subdomein D3: De contextualiteit van kennis	11. De kandidaat kan aangeven hoe in de twintigste eeuw kennis niet op zichzelf wordt beschouwd maar ingebed is in de context van o.a. taal, geschiedenis en cultuur, sociaal-economische belangen, genderprocessen, media.

Examenprogramma's Havo

Examenprogramma	Domein	subdomein	Eindtermen (kernwoord)
Maatschappijleer HAVO	Domein D: Verzorgingsstaat	Subdomein D2: Sociale rechten en plichten; kenmerken van een verzorgingsstaat	De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - voorbeelden van sociale rechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet;
		Subdomein D3: De praktijk van de verzorgingsstaat	De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - hoofdlijnen aangeven van politieke discussies over de praktijk van de verzorgingsstaat en de opvattingen van politieke partijen hierover; - het proces beschrijven van een mogelijk terugtrekkende rol van de verzorgingsstaat en de wisselwerking die zich daarbij voordoet tussen politiek en samenleving; - de relatie tussen de verzorgingsstaat en sociale ongelijkheid uitleggen.
		Subdomein D4: Internationale vergelijking en internationale organisaties	De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - een vergelijking maken tussen de Nederlandse verzorgingsstaat en die in een ander westers land; - aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de sociale rechten van de Europese burger.
	Domein E: Pluriforme samenleving	Subdomein E3: De praktijk van de pluriforme samenleving	De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - op basis van bronnen de verschillen in leefomstandigheden, gewoonten en gebruiken van (afstammelingen van) migranten enerzijds en de autochtone meerderheid van de bevolking anderzijds verklaren; - uitleggen welke verschijnselen verband houden met toenemende of afnemende sociale cohesie;

Examenprogramma	Domein	subdomein	Eindtermen (kernwoord)
			<ul style="list-style-type: none"> - het beleid van de politiek ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen/asielzoekers terugvoeren op (inter)nationale documenten; - de standpunten van politieke partijen met betrekking tot vluchtelingen en migranten vergelijken en becommentariëren; - verschillende visies weergeven met het oog op de mogelijkheid om waarden te formuleren als basis voor verklaringen waarin aan alle mensen bepaalde rechten worden toegekend.
	Domein D: Verzorgingsstaat	Subdomein D2: Sociale rechten en plichten; kenmerken van een verzorgingsstaat	De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - voorbeelden van sociale rechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet; - de waarden noemen die ten grondslag liggen aan de verzorgingsstaat; - kenmerken van de Nederlandse verzorgingsstaat beschrijven.
		Subdomein D3: De praktijk van de verzorgingsstaat	De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - hoofdlijnen aangeven van politieke discussies over de praktijk van de verzorgingsstaat; - de relatie tussen de verzorgingsstaat en sociale ongelijkheid uitleggen.
		Subdomein D4: Internationale vergelijking en internationale organisaties	De kandidaat kan aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de sociale rechten van de Europese burger.
	Domein E: Pluriforme samenleving	Subdomein E3: De praktijk van de pluriforme samenleving	De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - op basis van bronnen de verschillen in leefomstandigheden, gewoonten en gebruiken van (afstammelingen van) migranten enerzijds en de autochtone meerderheid van de bevolking anderzijds verklaren; - het beleid van de politiek ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen/asielzoekers

Examenprogramma	Domein	subdomein	Eindtermen (kernwoord)
			terugvoeren op (inter)nationale documenten; - de standpunten van politieke partijen met betrekking tot vluchtelingen en migranten vergelijken en becommentariëren.
algemene natuurwetenschappen havo	Domein D: Biosfeer	Subdomein D2: Duurzame ontwikkeling	15. De kandidaat kan uitleggen wat duurzame ontwikkeling inhoudt, het effect van ingrepen in de biosfeer kritisch bespreken en daarbij onderscheid maken tussen economische, ecologische, sociaal-culturele en mondiale aspecten.
geschiedenis havo	Domein B: Oriëntatiekennis		Voor tijdvak 6 (tijd van regenten en vorsten (1600-1700) / Gouden Eeuw / 17e eeuw) gelden de volgende kenmerkende aspecten: - de bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek; - wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie;
			Voor tijdvak 9 (tijd van de wereldoorlogen (1900-1950) / eerste helft 20e eeuw) gelden de volgende kenmerkende aspecten: - de crisis van het wereldkapitalisme;
			Voor tijdvak 10 (tijd van televisie en computer (vanaf 1950) / tweede helft 20e eeuw) gelden de volgende kenmerkende aspecten: - de toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen;
economie havo	Domein A: Vaardigheden	Subdomein A1: Economische aspecten van concrete	1. De kandidaat kan bij concrete maatschappelijke vraagstukken de economische aspecten onderscheiden van geografische, historische en sociale aspecten.

Examenprogramma	Domein	subdomein	Eindtermen (kernwoord)
		maatschappelijke vraagstukken	
		Subdomein A3: Economische perspectieven en belangen	3. De kandidaat kan economische perspectieven en daaruit voortvloeiende belangen onderkennen van werknemers, werkgevers, consumenten, burgers, overheid, bankwezen en belangenverenigingen.
	Domein C: Internationale arbeidsverdeling		8. De kandidaat kan de oorzaken en gevolgen van internationale economische samenwerking en integratie en de problematiek inzake vrijhandel en protectie analyseren.
	Domein D: Betalingsbalans		9. De kandidaat kan karakteristieken van de internationale handel verklaren en daarbij gebruikmaken van de betalingsbalans en het onderscheid lopende rekening en kapitaalrekening (vermogensrekening). Tevens kan de kandidaat verklaren op welke manier een tekort/overschot op de betalingsbalans een indicatie kan zijn voor de economische sterkte/zwakte van een land en daarbij het betalingsbalansbeleid van de overheid van een land verklaren.
	Domein E: Wisselkoersen		10. De kandidaat kan de relatie leggen tussen de geld- en goederenstromen van en naar het buitenland en de wisselkoers van een valuta. Daarbij kan de kandidaat voor- en nadelen analyseren van vaste dan wel zwevende wisselkoersen en in deze analyse de instrumenten voor wisselkoersbeleid betrekken.
	Domein I: Produceren en welvaart		14. De kandidaat kan de productie, de structuur van kosten en opbrengsten en de doelstellingen van ondernemingen analyseren. Tevens kan de kandidaat het ontstaan van toegevoegde waarde bij ondernemingen verklaren en de relatie leggen met de inkomensvorming
	Domein K: Inkomensvorming en inflatie		16. De kandidaat kan de beloning voor de productiefactoren benoemen en is in staat om het verband tussen inkomen, prijzen en koopkracht te analyseren, mede gelet op het proces van loonvorming in Nederland. Tevens kan de kandidaat oorzaken en gevolgen van inflatie verklaren en deze in verband brengen met het renteniveau.
	Domein L: Inkomensverdeling		17. De kandidaat kan met betrekking tot de personele inkomensverdeling en de categoriale inkomensverdeling de ontwikkeling en de gevolgen daarvan voor de nationale economie beschrijven. In deze

Examenprogramma	Domein	subdomein	Eindtermen (kernwoord)
			beschrijving kan de kandidaat het ontstaan van personele inkomensverschillen verklaren en de gevolgen van deze verschillen voor de totale productie/het totale inkomen en voor de arbeidsmarkt beschrijven.
	Domein M: Economische kringloop		18. De kandidaat kan de samenhang tussen de macro-economische grootheden beschrijven en zowel de omvang als ontwikkeling van de productiecapaciteit en de nationale bestedingen verklaren. Tevens kan de kandidaat de beïnvloeding van bovenstaande zaken opsplitsen in conjunctuur- en structuurbeleid.
	Domein N: Markt, overheid en economische orde		19. De kandidaat kan de allocatie van productiefactoren op basis van het marktmechanisme alsmede op basis van het budgetmechanisme analyseren. In hoofdlijnen kan de kandidaat de samenstelling en de ontwikkeling van de overheidsfinanciën analyseren en in deze analyse de doelstellingen en instrumenten van economische politiek betrekken
	Domein P: Sociale zekerheid		21. De kandidaat kan het Nederlandse sociale stelsel beschrijven en de argumentatie omtrent meer of minder marktwerking in de sociale zekerheid verklaren. Tevens kan de kandidaat de invloed analyseren die sociale zekerheid kan hebben op de arbeidsmarkt.
	Domein Q: Europese integratie		22. De kandidaat kan de besluitvorming binnen de Europese Unie en binnen de Economische en Monetaire Unie op hoofdlijnen beschrijven en analyseren welke gevolgen een toenemende Europese integratie heeft voor de nationale economische politiek.
management en organisatie havo	Domein A: Vaardigheden	Subdomein A1: Economische aspecten van vraagstukken binnen organisaties	1. De kandidaat kan bij veel voorkomende vraagstukken binnen commerciële en niet- commerciële organisaties de economische dimensie vanuit het perspectief van het management verklaren
		Domein B: Interne organisatie en personeelsbeleid	Subdomein B1: Interne organisatie
		Subdomein B2:	7. De kandidaat kan:

Examenprogramma	Domein	subdomein	Eindtermen (kernwoord)
		Personeelsbeleid	<ul style="list-style-type: none"> - analyseren en verklaren waarom een organisatie bij het selecteren van personeel grote waarde hecht aan de economische voor- en nadelen die de organisatie heeft van nieuwe personeelsleden; - verklaren waarom de overheid via wetgeving of andere maatregelen tracht de positie van bepaalde sociale groeperingen op de arbeidsmarkt te beïnvloeden.
	Domein C: Financiering van activiteiten	Subdomein C1: Rechtsvormen	8. De kandidaat kan de verschillende rechtsvormen beschrijven die commerciële en niet-commerciële organisaties kunnen kiezen, en verklaren waarom de organisatie voor een bepaalde rechtsvorm kiezen.
		Subdomein C2: Aantrekken van geld	9. De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - de werking van de vermogensmarkt beschrijven vanuit het perspectief van particulieren, commerciële organisaties en niet-commerciële organisaties; - verklaren welke mogelijkheden, beperkingen en redenen er zijn voor particulieren, commerciële organisaties en niet-commerciële organisaties voor het aantrekken van vermogen; - de keuze voor het aantrekken van het vermogen cijfermatig ondersteunen.
	Domein E: Financieel beleid	Subdomein E1: Financieel beleid in niet-commerciële organisaties	12. De kandidaat kan op basis van algemene modellen een overzicht van inkomsten en uitgaven herleiden tot een staat van baten en lasten (en vice versa).
		Subdomein E2: Financieel beleid in commerciële organisaties	13. De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - op basis van algemene modellen de verkoopprijs berekenen; - de uitgaven en ontvangsten herleiden tot kosten en opbrengsten, een liquiditeitsbegroting en de voorcalculatorische en de nacalculatorische resultatenrekening opstellen en de samenhang verklaren; - berekeningen uitvoeren die gericht zijn op de herleiding of vaststelling van data van een algemeen model voor de interne verslaggeving.
	Domein G: Externe financiële verslaggeving		16. De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - de begroting en de jaarrekening van commerciële en niet-commerciële organisaties verklaren, zoals deze

Examenprogramma	Domein	subdomein	Eindtermen (kernwoord)
			worden voorgelegd aan medezeggenschapsraden, ondernemingsraden en leden- of aandeelhoudersvergaderingen; - een balans en de resultatenrekening voor het externe verslag opstellen en uit potentiële data de relevante grootheden kiezen.
Maatschappijwetenschappen havo	Domein A: Vaardigheden	Subdomein A3: Benaderingswijzen	3. De kandidaat kan concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij gebruikmaken van de benaderingswijzen van maatschappijleer: - de sociaal-economische benaderingswijze.
	Domein C: Massamedia	Subdomein C4: Massamedia en commercie	10. De kandidaat kan uitleggen dat economische overwegingen, belangen en ontwikkelingen invloed hebben op het functioneren van de media en op het media-aanbod.
	Domein E: Mens en werk	Subdomein E1: Politieke visies en verzorgingsstaat	16. De kandidaat kan: - aangeven welke visies de belangrijkste politieke stromingen en politieke partijen in Nederland hebben op sociaal-economische vraagstukken en op de rol die de overheid op sociaal-economisch terrein dient te spelen; - de ontwikkeling van de verzorgingsstaat beschrijven en verschillende visies hierop benoemen; - aangeven op welke verschillende manieren de overheid betrokken is bij het sociaal-economisch proces.
	Domein G: Milieu en beleid	Subdomein G4: Mondiaal niveau	29. De kandidaat kan: - de milieuproblematiek in verband brengen met de sociaal-economische verhoudingen op mondiaal niveau; - uitleggen wat het belang is van duurzame ontwikkeling voor het mondiale milieuvraagstuk.
	Domein H: Ontwikkelingssamenwerking	Subdomein H2: Nationale en internationale organisaties	32. De kandidaat kan uitleggen welke rol medefinancieringsorganisaties en internationale organisaties spelen in het terugdringen van onderontwikkeling.
		Subdomein H3:	33. De kandidaat kan uitleggen hoe in het ontwikkelingsbeleid van Nederland en van andere westerse landen

Examenprogramma	Domein	subdomein	Eindtermen (kernwoord)
		Economische betrekkingen	of internationale organisaties rekening kan worden gehouden met de economische belangen van de Derde Wereld
filosofie havo	Domein D: Sociale filosofie	Subdomein D2: Schaarste, begeerte en macht	10. De kandidaat kan: <ul style="list-style-type: none"> - uitleggen wat de aard en functie is van menselijke begeerten en behoeften en wat de samenhang is tussen schaarste en behoeften; - verschillende opvattingen over de oorsprong van macht en de vormen van macht herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

3.3.5.4 Conclusie

In zowel het havo als het vwo examenprogramma zijn meerdere eindtermen gevonden die direct of indirect betrekking hebben op de vergroting van financieel inzicht van leerlingen in de tweede fase. In de meeste gevallen echter gaat het om globaal omschreven kennis, vaardigheden en/of houdingen die per school/vakgebied ingevuld moeten worden.

In de volgende vakken zijn, in de eindtermen, aanknopingspunten voor onderwijs in vergroting van het financieel inzicht van leerlingen:

- VWO
 - Maatschappijleer (11)
 - Algemene natuurwetenschappen (1)
 - Geschiedenis (4)
 - Economie (13)
 - Management en organisatie (18)
 - Maatschappijwetenschappen (11)
 - Filosofie (1)
- Havo
 - Maatschappijleer (20)
 - Algemene natuurwetenschappen (1)
 - Geschiedenis (4)
 - Economie (27)
 - Management en organisatie (14)
 - Maatschappijwetenschappen (10)
 - Filosofie (2)

Het getal tussen haakjes betreft het aantal eindtermen dat direct of indirect in verband gebracht kan worden met vergroting van het financieel inzicht van leerlingen.

De diverse vakgebieden geven een aantal eindtermen die dusdanig algemeen zijn dat hier geen directe relatie met genoemde termen (zie begrippenlijst) te leggen is.

Voorbeeld:

Voorbeeld eindtermen met een mogelijke indirecte relatie
Domein C: Bedreiging en behoud van de leefomgeving (uit examenprogramma natuur, leven en technologie) De kandidaat kan uitleggen hoe natuurwetenschap en techniek gebruikt worden bij het monitoren, verbeteren en duurzaam beheren van de natuurlijke en ingerichte leefomgeving, en de daarvoor relevante concepten toepassen in verschillende situaties.
Domein D: Ontwikkelingsland (uit examenprogramma aardrijkskunde havo) Subdomein D1: Gebiedskenmerken De kandidaat kan gebiedskenmerken van een nader aan te wijzen ontwikkelingsland beschrijven en analyseren. Het betreft: sociaal-geografische en fysisch-geografische kenmerken van het betreffende ontwikkelingsland; de sociaal-economische positie van het betreffende ontwikkelingsland in de macroregio én in de wereld.

Domein E: Leefomgeving (uit examenprogramma aardrijkskunde vwo)
Subdomein E1: Nationale en regionale vraagstukken
De kandidaat kan zich een beargumenteerde mening vormen over:
actuele vraagstukken van overstromingen en wateroverlast in Nederland;
actuele ruimtelijke en sociaal-economische vraagstukken van stedelijke gebieden in Nederland.
Hij betreft bij beide soorten vraagstukken aspecten van duurzame ontwikkeling en plannen voor de ruimtelijke inrichting van Nederland

Deze vakgebieden/eindtermen zijn in het voorgaand overzicht niet opgenomen.

3.3.5.5 Conclusie bovenbouw havo/vwo: Tweede Fase

De eindtermen in de Tweede fase biedt aanknopingspunten voor onderwijs in vergroting van het financieel inzicht van leerlingen. Een paar vakken zijn daarvoor waarschijnlijk geschikt.

Ook in de Tweede Fase krijgen alle leerlingen het vak maatschappijleer, dit vak biedt aanknopingspunten voor vergroting van financieel inzicht. Omdat dit vak verplicht is komen alle leerlingen met dit onderwerp in aanraking. De vraag is echter hoe methoden en docenten die onderwerp aan de orde stellen. Het vak kent namelijk vrij algemene eindtermen, maar geen centraal examen, waardoor docenten vrij zijn in de invulling van hun vak.

Daarnaast geven de vakken economie en management en organisatie veel aanknopingspunten voor vergroting van financieel inzicht, maar nadeel is dat dit in praktisch alle gevallen (met uitzondering van een deel van de wiskunde) keuzevakken betreft die niet alle leerlingen aangeboden krijgen binnen hun vakkenpakket. Binnen havo en vwo kiezen veel leerlingen het vak economie. De inhoud van dit vak moet nader onderzocht worden om aan te kunnen geven waar aanknopingspunten zitten binnen het vak voor vergroting van financieel inzicht van leerlingen.

3.3.6 MBO

3.3.6.1 Inhoud mbo

Het mbo zit in een conversieperiode. Met ingang van augustus 2010 wordt onderwijs aangeboden dat ontleend is aan de nieuwe competentiegerichte kwalificatiestructuur. Met deze nieuwe kwalificatiestructuur wordt al geëxperimenteerd.

De in deze kwalificatiestructuren vastgelegde competenties worden per opleiding vastgelegd in zogenaamde beroepscompetentieprofielen: een kwalificatiedossier. De Kenniscentra Beroepsonderwijs Bedrijfsleven stellen deze, in samenwerking met de paritaire commissie samen. Na een goedkeuringsprocedure bieden de KBB's de respectievelijke kwalificatiedossier aan aan de minister van OCW/LNV.

Naast deze nieuwe, competentiegerichte kwalificatiestructuren, dient elke mbo-opleiding aandacht te besteden aan de competenties met betrekking tot het leren, de loopbaan en het burgerschap. Deze zijn vastgelegd in het zogenaamde brondocument Leren, Loopbaan en Burgerschap. Het beschrijft de kwalificatie-eisen op het gebied van burgerschap, leren en loopbaan van deelnemers. Deze eisen staan naast de eisen die gesteld worden aan deelnemers om in een bepaald beroep aan de slag te kunnen. De beroepseisen staan in het kwalificatiedossier. Het document Leren, Loopbaan en Burgerschap en het kwalificatiedossier geven dus samen aan wat verwacht wordt van iemand met een mbo-diploma.

Vanaf 1 augustus 2004 moeten mbo- instellingen aantonen dat de examinering van mbo-opleidingen aan de landelijke kwaliteitsstandaarden voldoen. Deze standaarden stelt de minister van OCW, mede namens de minister van LNV, jaarlijks vast. De bewijslast voor goede examinering ligt bij de instellingen. Het Kwaliteitscentrum Examinering (KCE) voert jaarlijks een onafhankelijke externe controle uit op de examinering van alle mbo-opleidingen en reikt daarvoor (goedkeurende, voorwaardelijke of afkeurende) verklaringen uit aan instellingen. Het Examenverslag mbo 2005-2006 laat zien dat KCE met betrekking tot het schooljaar 2005-2006 3209 eindtermgerichte opleidingen heeft onderzocht.

3.3.6.2 Eindtermen vs. competenties

Screening op financiële geschouddheid dient plaats te vinden op basis van eindtermen of competenties, per opleiding vastgelegd in zgn. kwalificatiedossiers, inclusief de onderdelen welke betrekking hebben op leren, loopbaan en burgerschap. Deze kwalificatiedossiers zijn nog in ontwikkeling.

De kwalificatiedossiers worden inhoudelijk door de KBB's samengesteld. In de kwalificatiedossiers wordt onderscheid gemaakt tussen (25) algemene competenties (die voor elk dossier gelijk zijn) en beroepsspecifieke werktaken. De algemene competenties en de beroepstaken worden in samenhang met elkaar aangeboden.

De 25 algemene competenties zijn:

- Beslissen en activiteiten initiëren
- Aansturen
- Begeleiden
- Aandacht en begrip tonen
- Samenwerken en overleggen
- Ethisch en integer handelen
- Relaties bouwen en netwerken
- Overtuigen en beïnvloeden
- Presenteren
- Formuleren en rapporteren
- Vakdeskundigheid toepassen
- Materialen en middelen inzetten
- Analyseren
- Onderzoeken
- Creëren en innoveren
- Leren
- Plannen en organiseren
- verwachtingen van de 'klant' richten
- Kwaliteit leveren
- Instructies en procedures opvolgen
- Omgaan met verandering en aanpassen
- Met druk en tegenslag omgaan
- Gedrevenheid en ambitie tonen
- Ondernemend en commercieel handelen
- Bedrijfsmatig handelen

Deze competenties bieden, ook in hun nadere uitwerking, geen aanknopingspunten voor vergroting van financieel inzicht.

Op 1 mei 2007 waren er 141 kwalificatiedossiers opgeleverd conform nieuw format. Naar verwachting worden zij in het schooljaar 2008-2009 geïmplementeerd. De overige niet eerder ingediende kwalificatiedossiers (140) worden eveneens, met medeneming van de ervaringen bij de eerdere dossiers, tijdig ingediend voor het schooljaar 2008-2009.

3.3.6.3 Competenties Leren, loopbaan en burgerschap

De competenties met betrekking tot het leren, de loopbaan en het burgerschap zijn vastgelegd in het zogenaamde 'Brondocument leren, loopbaan en burgerschap'¹⁵. In dit document zijn, gelijk aan de mbo-kwalificatiedossiers, een aantal kerntaken¹⁶ opgenomen onderverdeeld in een aantal werkprocessen. Deze kerntaken en werkprocessen zijn 'voorgeschreven'. De inhoudelijke invulling en vormgeving van de kerntaken en werkprocessen is de verantwoordelijkheid van de individuele opleidingen. Het onderzoek naar de financiële geschouddheid blijft dan ook uit praktische overweging beperkt tot de globaal omschreven kerntaken en werkprocessen. Het gaat niet in op de specifieke uitwerking van deze onderdelen.

In het brondocument zijn de volgende, voor dit onderzoek, relevante kerntaken in opgenomen:

Kerntaak 3: Participeert in het politieke domein, in besluitvorming en beleidsbeïnvloeding	3.1 Oriënteert zich op onderwerpen waarover politieke besluiten genomen worden. 3.2 Vormt een eigen mening. 3.3 Onderneemt acties naar aanleiding van gemaakte keuzen.
Kerntaak 4: Functioneert als werknemer in een arbeidsorganisatie	4.1 Gedraagt zich als werknemer bij het uitvoeren van het werk. 4.2 Maakt gebruik van werknemersrechten. 4.3 Stelt zich collegiaal op.
Kerntaak 5: Functioneert als kritisch consument	5.1. Oriënteert zich op de consumentenmarkt en houdt rekening met eigen wensen en mogelijkheden. 5.2. Onderneemt acties om producten en diensten aan te schaffen.
Kerntaak 6: Deelnemen in allerlei sociale verbanden en respectvol gebruiken van de openbare ruimte	6.1. Neemt deel in diverse sociale verbanden en leeft in de openbare ruimte. 6.2. Voert activiteiten uit voor de leefbaarheid van zijn sociale omgeving.
Kerntaak 7: Zorgt voor de eigen gezondheid (vitaal burgerschap)	7.1 Zoekt informatie over een gezonde leefwijze. 7.2 Beslist op basis van informatie en handelt ernaar. 7.3 Onderneemt activiteiten om de gezondheid te bevorderen.

3.3.6.4 Conclusie mbo

Op dit moment is het moeilijk conclusies te trekken voor het mbo als het gaat om de aandacht die in opleiding wordt besteed aan vergroting van financieel inzicht van de deelnemers. De kwalificatiedossiers zijn nog niet voor analyse beschikbaar. De verwachting is dat deze weinig aanknopingspunten bieden, omdat het in het mbo gaat om beroepsopleidingen waarin minder aandacht is voor persoonlijke ontwikkeling van de deelnemer dan bijvoorbeeld in het voortgezet onderwijs.

Binnen het mbo volgen alle deelnemers naast beroepsspecifiek onderwijs onderwijs in leer- loopbaan en burgerschapcompetenties. Deze competenties bieden nauwelijks aanknopingspunten voor vergroting van het financieel inzicht van deelnemers.

Geconcludeerd mag worden dat er in voor alle deelnemers geldende termen in het mbo geen aandacht besteedt wordt aan vergroting van financieel inzicht van deelnemers.

De beschikbare kwalificatiedossiers niveau 1 en 2 worden nog geanalyseerd op vergroting van financieel inzicht van deelnemers. In een bijlage bij deze publicatie wordt deze analyse opgeleverd.

4. Algemene conclusie

Kerdoelen en eindtermen geven richting aan het onderwijs. In kerndoelen en eindtermen ligt vast wat leerlingen/studenten moeten kennen en kunnen als ze de onderwijssoort verlaten. Kerndoelen en eindtermen worden in Nederland globaal geformuleerd. Hierdoor is het lastig om op basis van een analyse van kerndoelen en eindtermen uitspraken te doen over de vraag waar in het onderwijs leerlingen in aanraking komen met activiteiten die tot doel hebben hun financieel inzicht te vergroten. Uit de analyse van kerndoelen en eindtermen blijkt dat er in het primair onderwijs in elk geval aandacht besteed wordt aan 'omgaan met geld'. De kerndoelen 'rekenen/wiskunde' en 'oriëntatie op jezelf en de wereld' geven hiertoe aanleiding. Ook het speciaal onderwijs moet expliciet aandacht besteden aan 'omgaan met geld' vanwege het feit dat dit onderwerp in de kerndoelen wordt genoemd.

Diffuser is het in het voortgezet onderwijs. In het voortgezet onderwijs komt 'omgaan met geld' als activiteit van leerlingen als zodanig niet meer aan de orde. Allerlei kerndoelen en eindtermen bieden wel aanknopingspunten om het onderwerp aan de orde te stellen, maar het hangt van een methode en/of docent af of dat ook werkelijk gebeurt.

Een onderwerp als budgetteren (kerndoel 42 onderbouw) kan betrekking hebben op verantwoord omgaan met geld, maar kan door een methode of docent ook heel anders worden uitgewerkt. Analyse van methoden en onderzoek onder docenten moet dit uitwijzen.

De analyse van kerndoelen tot nu toe laat zien dat met name in de onderbouw nog wel aanknopingspunten aanwezig zijn om het onderwerp aan de orde te stellen.

Na de onderbouw voortgezet onderwijs krijgt onderwijs een ander perspectief, minder gericht op de leerlingen zelf, meer op voorbereiding op een vervolgopleiding en/of beroep.

Verschillende vakken in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs hebben nog raakvlakken met vergroting van financieel inzicht, maar dat inzicht heeft meer te maken met geldstromen in bijvoorbeeld een onderneming dan met de financiën van de leerling zelf.

De vakken maatschappijleer en economie bieden over het algemeen zowel in vmbo als havo/vwo de meeste aanknopingspunten. Daarbij is maatschappijleer interessant voor verdere analyse, omdat dit vak verplicht is voor alle leerlingen in het onderwijs. Als het vak aandacht besteed aan het onderwerp, waarschijnlijk, krijgen ook alle leerlingen daarmee te maken, tenzij een docent binnen de kaders van de eindtermen een geheel eigen invulling aan het vak geeft, hetgeen in principe mogelijk is.

Economie is in de bovenbouw havo/vwo een veel gekozen vak. Het merendeel van de leerlingen volgt dit vak en ook dit vak moet verder geanalyseerd worden om na te gaan op welke wijze vergroting van financieel inzicht daarin aan de orde komt en of die wijze past bij de doelstellingen van CentiQ.

Binnen het vmbo is economie een minder frequent gekozen vak, maar het is zinvol dit in de analyse mee te nemen.

Over het mbo valt op dit moment weinig te zeggen. Het brondocument leren, loopbaan en burgerschap (het programma-onderdeel dat alle mbo leerlingen moeten volgen) biedt geen aanknopingspunten voor vergroting van financieel inzicht. Nagegaan moet worden of de kwalificatiedossiers op niveau 1 en 2 dit wel bieden.

Op basis van voorliggend onderzoek kan geconcludeerd worden dat in het onderwijs tot en met 16 jaar kerndoelen en eindtermen aanknopingspunten bieden om aandacht te besteden aan vergroting van financieel inzicht van leerlingen. Het primair en voortgezet onderwijs vertoont geen witte vlekken in de zin dat er leerlingen zijn die niet met dit onderwerp in aanraking komen.

Het mbo vertoont deze witte vlekken naar alle waarschijnlijkheid wel, omdat in het voor alle leerlingen verplichte onderdeel van het mbo geen aandacht is voor vergroting van financieel inzicht bij leerlingen. Onderzoek moet nog uitwijzen of individuele opleidingen aandacht aan dit onderwerp besteden.

Op basis van voorliggende onderzoek wordt geadviseerd methoden voor de volgende vakken/leergebieden te analyseren:

- primair onderwijs:
 - rekenen/wiskunde
 - omgaan met jezelf en de wereld
- speciaal onderwijs
 - rekenen/wiskunde
 - oriëntatie op mens en wereld
- onderbouw voortgezet onderwijs:
 - wiskunde
 - mens en maatschappij
- vmbo
 - maatschappijleer 1
 - economie
- havo/vwo
 - maatschappijleer
 - economie

Daarnaast wordt geadviseerd docenten die lesgeven in de genoemde vakken/leergebieden te bevragen op de wijze waarop zij in hun lessen aandacht besteden aan vergroting van financieel inzicht van hun leerlingen.

5. Wettelijke kaders

Wordt voor de definitieve verslaglegging verder uitgewerkt.

5.1 Vigerende wettelijke kaders voor het onderwijs (4 -18 jarigen)

Het onderwijs is geregeld bij wet. De belangrijkste onderwijswetten zijn:

- Wet op het primair onderwijs (WPO)
- Wet op de expertisecentra (WEC)
- Wet op het voortgezet onderwijs (WVO)
- Wet van 29 mei 2006 tot wijziging van de Wet op het voortgezet onderwijs inzake vervanging van de basisvorming door een nieuwe regeling voor de onderbouw (regeling onderbouw VO)
- Besluit van 22 december 2006, houdende wijziging van onder meer het Inrichtingsbesluit W.V.O., het Eindexamenbesluit vwo.-havo-mavo.-vbo, en het Besluit staatsexamens vwo-havo-mavo 2000 in verband met wijziging van de wettelijke bepalingen over de Tweede Fase van het havo en vwo
- Wet educatie en beroepsonderwijs (WEB)
- Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek (WHW)
- Wet Studiefinanciering 2000 (WSF 2000)
- Wet tegemoetkoming onderwijsbijdrage en schoolkosten (WTOS)
- Leerplichtwet 1969
- Wet subsidiëring landelijke onderwijsondersteunende activiteiten
- Wet medezeggenschap onderwijs 1992 (WMO 1992)
- Wet op het Onderwijstoezicht (WOT)

6. Bronnen

- Brief aan de minister van OCW over o.a. de oplevering van het aantal kwalificatiedossiers. Procesmanagement Kwalificatiestructuur. 10 april 2007.
- Brondocument
- Brondocument. Leren, Loopbaan en Burgerschap. September 2006
- Diverse wetsteksten: www.minocw.nl
- Examenprogramma's AVO-vakken vmbo
- Examenprogramma's beroepsgerichte programma's vmbo
- Examenprogramma's havo/vwo,
- Financiële opvoeding. NIBUD, Utrecht. November 2005
- Het onderwijssysteem in Nederlands in 2005. Eurydice Nederland Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Directie Internationaal Beleid IPC 2300 Postbus 16375 2500 BJ Den Haag (http://www.minocw.nl/documenten/onderwijs-doc-2005-eurydice_nl.pdf)

Voetnoten

¹ Samenvatting rijksbegroting 2007. Rijksvoorlichtingsdienst Directie Voorlichting van het Ministerie van Financiën. Uitgave: Sdu Uitgevers. 19 september 2006:

Het kabinet begint een project om de financiële geschouddheid van consumenten te verbeteren. Hierdoor moet de consument uiteindelijk beter in staat zijn zijn eigen verantwoordelijkheid waar te maken. In dit project wordt samengewerkt met marktpartijen en consumentenorganisaties

² Financiële kennis Nederlandse huishoudens is beperkt. Kwartaalbericht DNB. juni 2006.

³ Zie hoofdlijnenbrief 200/72008. Paragraaf 3.3. Doorlopende activiteiten voortgezet onderwijs voor het jaar 2008, punt 13. Financiële geschouddheid.

⁴ Brondocument Leren, loopbaan en burgerschapscompetenties. Gemeenschappelijk procesmanagement competentiegericht beroepsonderwijs. april 2007.

⁵ SHL(2006). Competentiemodel Kenniscentra Beroepsonderwijs Bedrijfsleven.

⁶ Beleidsmaatregel VO/BOB/2001/5598

⁷ Tijdelijke beleidsregel assistentenopleiding in het vmbo, (Uitleg, Gele Katern nummer 31, 17 december 2003)

⁸ Uitgangspunt van de regeling onderbouw VO is dat de rijksoverheid globale kerndoelen voor een groot deel van de onderbouw vaststelt ("wat moeten alle jongeren in de eerste twee leerjaren van het voortgezet onderwijs leren?"), en dat vervolgens scholen en onderwijsgevendens optimale ruimte wordt geboden om eigen professionele en schoolspecifieke keuzes te maken, gericht op het bieden van maatwerk aan hun leerlingen. Het "hoe" is met andere woorden aan de school. Scholen en onderwijsgevendens bepalen hoe ze de kerndoelen in concrete onderwijsprogramma's uitwerken en hoe ze invulling geven aan "maatwerk voor leerlingen"

⁹ Bij de analyse is gebruik gemaakt van de globaal geformuleerde eindtermen.

¹⁰ Screening op basis van de concept syllabus versie maart 2007.

¹¹ Screening op basis van het goedgekeurde (G. Verburg 14 mei 2007, TRCJZ 2007/1600, geglobaliseerde examenprogramma, versie 27 april 2007.

¹² Screening op basis van de concept syllabus, versie 2007

¹³ Gescreend op basis van het Concept geglobaliseerd examenprogramma ICT-route, versie 1 maart 2006

¹⁴ Screening op basis van de concept syllabus, versie april, mei 2007

¹⁵ Brondocument leren, loopbaan en burgerschap. Stuurgroep Competentiegericht Beroepsonderwijs. Gemeenschappelijk procesmanagement Competentiegericht Beroepsonderwijs. CINOP (F. Blokhuis, J. Huisman) en SLO (E. Moen) September 2006.

¹⁶ Zie 'Kwalificaties voor competentiegericht beroepsonderwijs. Stuurgroep Competentiegericht beroepsonderwijs. April 2006